

«ΣΥΣΤΗΜΙΚΕΣ» ΚΑΙ «ΜΗ ΣΥΣΤΗΜΙΚΕΣ» ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

Εισαγωγή

Σήμερα σχεδόν οι πάντες μιλούν για την παγκοσμιοποίηση, αλλά λίγοι επιχειρούν να την ορίσουν. Το πρώτο λοιπόν ερώτημα που προκύπτει από μια εξέταση του λεγόμενου «ζητήματος της παγκοσμιοποίησης» αναφέρεται στην ίδια την έννοια και τη σημασία της παγκοσμιοποίησης. Αυτό είναι ένα ιδιαίτερα σημαντικό θέμα με δεδομένη την παρούσα σύγχυση πάνω στο ζήτημα, που είναι φανερή όχι μόνο σε συζητήσεις ανάμεσα σε πολιτικούς και δημοσιογράφους αλλά ακόμη και ανάμεσα σε θεωρητικούς της Αριστεράς. Παράλληλα είναι προφανές ότι το περιεχόμενο και η σημασία που προσδίδουμε στην παγκοσμιοποίηση έχουν άμεση σχέση με τις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και οικολογικές συνέπειες που αποδίδουμε στην παγκοσμιοποίηση - μια εξέταση των οποίων θα μας οδηγήσει αναπόφευκτα στις κύριες προσεγγίσεις πάνω στην παγκοσμιοποίηση.

Η σύγχυση άλλωστε που ανέφερα προκύπτει όχι μόνο εξαιτίας της συνήθους έλλειψης διαύγειας στον ορισμό της παγκοσμιοποίησης, αλλά, κυρίως, εξαιτίας των θεμελιωδών διαφορών στις απόψεις πάνω στη φύση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Όμως, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι, αν και συνήθως είναι η οικονομική παγκοσμιοποίηση που έχουν κατά νου πολλοί άνθρωποι, όταν μιλάνε για την παγκοσμιοποίηση, η οικονομική παγκοσμιοποίηση είναι μόνο μια όψη (ή μια συνιστώσα)

-μολονότι είναι η κύρια- της παγκοσμιοποίησης. Με άλλα λόγια, θα μπορούσε κανείς να μιλήσει ακόμη για τεχνολογική, πολιτική, πολιτιστική και κοινωνική παγκοσμιοποίηση.

Έτσι η τεχνολογική παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στις νέες τηλεπικοινωνιακές τεχνολογίες και στην επανάσταση της πληροφορικής.

Η πολιτική παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στην παρακμή του έθνους-κράτους (τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την οικονομική κυριαρχία).¹

Η πολιτιστική παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στην παρούσα ομογενοποίηση της κουλτούρας, όπως εκφράζεται για παράδειγμα από το γεγονός ότι σχεδόν οι πάντες στο σημερινό «παγκόσμιο χωριό» βλέπουν πάνω κάτω τις ίδιες τηλεοπτικές σειρές και τις ίδιες βιντεοταινίες, καταναλώνουν -ή ποθούν να καταναλώνουν- τα ίδια προϊόντα κ.λπ.

Τέλος, η κοινωνική παγκοσμιοποίηση αναφέρεται στην ομογενοποίηση του σημερινού τρόπου ζωής, ο οποίος βασίζεται σε μια ατομικιστική και καταναλωτική κουλτούρα.

Μολονότι αυτές οι όψεις (ή συνιστώσες) της παγκοσμιοποίησης είναι σε μεγάλο βαθμό αλληλένδετες, ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι είναι η οικονομική παγκοσμιοποίηση που καθορίζει τις άλλες συνιστώσες της. Αυτό συμβαίνει επειδή, όπως επιχειρήσα να δείξω αλλού,² σε μια οικονομία της αγοράς το οικονομικό στοιχείο είναι το κυρίαρχο στοιχείο στην κοινωνία - ένα γεγονός που δεν αποκλείει την αυτονομία των άλλων στοιχείων. Με άλλα λόγια, η σχέση ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία είναι ασύμμετρη με την έννοια ότι στην οικονομία της αγοράς είναι το οικονομικό στοιχείο που καθορίζει το πολιτικό στοιχείο, ενώ, για παράδειγμα, η κατάσταση ήταν η αντίστροφη στις πρώην «κομμουνιστικές» κοινωνίες στις οποίες ήταν το πολιτικό στοιχείο που καθό-

1. Για τη σχετική ανάδυση μιας Νέας Παγκόσμιας Τάξης που βασίζεται στην ιδεολογία ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να προηγούνται της εθνικής κυριαρχίας, με το νέο NATO και το ρόλο του στο Κόσοβο να είναι ένα προφανές παράδειγμα, βλ. Τ. φωτόπουλος, *Η Νέα Τάξη στα Βαλκάνια*, Αθήνα: Στάχυ, 1999, σελ. 83-134.

2. Βλ. Τ. Fotopoulos, «The Myth of Postmodernity», *Democracy and Nature*, τόμ. 7, αρ. 1, (Μάρ. 2001), σελ. 27-75.

ριζε το οικονομικό. Ωστόσο, η σχέση ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία είναι μια σχέση αυτονομίας και αλληλεξάρτησης. Δηλαδή, η κουλτούρα, η οικονομία και η πολιτική δεν είναι ανεξάρτητες «σφαίρες», αλλά αλληλεξαρτώμενες, και αυτό συμβαίνει ακόμη και στην οικονομία της αγοράς όπου ο διαχωρισμός σε σφαίρες είναι προφανής. Έτσι σε αυτή την προβληματική υπάρχει μια διαδικασία αλληλεπίδρασης στην οποία η οικονομική παγκοσμιοποίηση προωθείται από την τεχνολογική παγκοσμιοποίηση αλλά επίσης την ενισχύει, η πολιτική παγκοσμιοποίηση είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, ενώ η κοινωνική και η πολιτιστική παγκοσμιοποίηση είναι οι αναπόφευκτες συνέπειες της οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Στο υπόλοιπο αυτής της εργασίας, θεωρώντας δεδομένο ότι η κύρια συνιστώσα ή όψη της παγκοσμιοποίησης είναι η οικονομική, θα επικεντρωθώ στην οικονομική παγκοσμιοποίηση.

Αρχικά θα πρέπει να κάνουμε τη βασική διάκριση μεταξύ της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς.

Η «παγκοσμιοποίηση» αναφέρεται στην περίπτωση μιας παγκόσμιας οικονομίας χωρίς σύνορα στην οποία ο οικονομικός εθνικισμός έχει εξαιρεθεί και η ίδια η παραγωγή έχει διεθνοποιηθεί με την έννοια ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις έχουν γίνει α-κρατικά σώματα που εμπλέκονται σε έναν ενιαίο εσωτερικό καταμερισμό της εργασίας ο οποίος καλύπτει πολλές χώρες.

Από την άλλη μεριά, η «διεθνοποίηση» αναφέρεται στην περίπτωση όπου οι αγορές έχουν διεθνοποιηθεί, με την έννοια των ανοιχτών συνόρων για την ελεύθερη διακίνηση του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων (και, εντός των οικονομικών μπλοκ όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση, ακόμη και της εργασίας), αλλά τα έθνη-κράτη εξακολουθούν να υπάρχουν και να μοιράζονται την εξουσία με τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, σε ένα σύστημα στο οποίο ο ρόλος του κράτους περιορίζεται προοδευτικά στο να εξασφαλίζει ένα σταθερό πλαίσιο για την οικονομικά αποτελεσματική λειτουργία της αγοράς.

Στο σύστημα της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, οι οικονομικές πολιτικές των εθνικών κυβερνήσεων και η αναπαραγωγή της ίδιας

της οικονομίας ανάπτυξης³ καθορίζονται από τη διακρατική διακίνηση των εμπορευμάτων και του κεφαλαίου ενώ οι διεθνείς θεσμοί όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, η Παγκόσμια Τράπεζα και ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (ΠΟΕ) τυπικά μεν δρουν υπό τις οδηγίες των εθνών-κρατών που συμμετέχουν σ' αυτούς, αλλά στην πραγματικότητα εκπροσωπούν τα συμφέροντα των υπερεθνικών οικονομικών ελίτ, οι οποίες ούτως ή άλλως παίζουν έναν αποφασιστικό ρόλο στη διαδικασία της εκλογής των κυβερνώντων πολιτικών ελίτ στις μείζονες οικονομίες της αγοράς.

Είναι συνεπώς προφανές ότι η σημερινή μορφή της οικονομίας της αγοράς δεν μπορεί να περιγραφεί ως μια «παγκόσμια» οικονομία, εφόσον η παγκοσμιοποίηση, με την παραπάνω έννοια, είναι ακόμη περιορισμένη. Ωστόσο αυτό δεν αναιρεί το γεγονός ότι η σημερινή οικονομία της αγοράς είναι πολύ διαφορετική από αυτήν του περασμένου αιώνα, ακόμη και από αυτήν που επικρατούσε μόλις πενήντα χρόνια πριν. Όπως θα επιχειρήσω να δείξω παρακάτω, η νέα μορφή της οικονομίας της αγοράς που έχει εγκαθιδρυθεί στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα περίπου, για την οποία θα έπρεπε να χρησιμοποιούμε τον όρο «διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς» αντί για τον αβάσιμο όρο «παγκοσμιοποιημένη οικονομία», αντιπροσωπεύει μια δομική αλλαγή, μια μετατόπιση σε μια νέα μορφή νεωτερικότητας, δηλαδή μια μετατόπιση από την κρατικιστική στη νεοφιλελεύθερη νεωτερικότητα,⁴ και όχι απλώς μια αλλαγή στην οικονομική πολιτική, όπως υποστηρίζει η ρεφορμιστική Αριστερά. Με αυτή την έννοια, η σημερινή παγκοσμιοποίηση (ή, προτιμότερα, διεθνοποίηση) είναι πράγματι ένα νέο φαινόμενο, παρόλο που είναι το αποτέλεσμα της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς η οποία εγκαθιδρύθηκε δύο αιώνες πριν.

3. Με τον όρο «οικονομία ανάπτυξης» εννοώ το βλαστάρι του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, η οποία εγκαθιδρύθηκε πριν από περίπου διακόσια χρόνια, και η δυναμική της οποίας έχει οδηγήσει στη σημερινή διεθνοποιημένη μορφή της. Βλέπε για περαιτέρω ανάπτυξη, Τ. Φωτόπουλος, *Περιοριστική Δημοκρατία*, Καστανιώτης, 1999, κεφ. 2.

4. Βλ. Τ. Fotopoulos, «The Myth of Postmodernity», ό.π.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Στην προβληματική αυτού του βιβλίου, οι ρυθμίσεις που υιοθετήθηκαν στη μεταπολεμική περίοδο με στόχο το άνοιγμα και την «απελευθέρωση» των αγορών δεν δημιούργησαν τη σημερινή μορφή της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, όπως υποστηρίζει η ρεφορμιστική Αριστερά, αλλά απλώς θεσμοποίησαν μια διαδικασία που ήδη είχε αρχίσει «από κάτω». Με άλλα λόγια ήταν η δυναμική ανάπτυξη-ή-θάνατος της οικονομίας της αγοράς, και ιδιαίτερα, η ανάδυση και συνεχής επέκταση⁵ των πολυεθνικών επιχειρήσεων και η παράλληλη ανάπτυξη της αγοράς ευρώδολαρίου,⁶ που οδήγησαν στη σημερινή διεθνοποιημένη μορφή της. Το άνοιγμα και η απελευθέρωση των αγορών ήταν απλώς μέρος μιας ιστορικής τάσης⁷ (η οποία έχει τεθεί σε κίνηση από τις ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς από τότε που εγκαθιδρύθηκε) για την ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές και ιδιαίτερα εκείνων που είχαν ως στόχο την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος και οι οποίοι παρεμπόδιζαν την οικονομική «αποτελεσματικότητα» και την κερδοφορία.

5. Μια ένδειξη της ταχείας επέκτασης των πολυεθνικών επιχειρήσεων είναι το γεγονός ότι ενώ στην αρχή της δεκαετίας του 1970 οι πωλήσεις των θυγατρικών των πολυεθνικών σε άλλες χώρες αντιστοιχούσαν στο 30% των συνολικών πωλήσεων, στη δεκαετία του 1980 είχαν ξεπεράσει το 40%, *Basic Facts About the United Nations*, UN Dept. of.

6. Η αγορά του ευρώδολαρίου παρείχε ένα «απελευθερωμένο» περιβάλλον, όπου μπορούσε να γίνεται δανεισμός αμερικανικών δολαρίων (και αργότερα και άλλων ισχυρών νομισμάτων, όπως το γιεν, το μάρκο κ.λπ.), χωρίς να υπόκειται στις φορολογικές και άλλες ρυθμίσεις που ίσχυαν στις ΗΠΑ. Η ανάπτυξη της νέας αυτής αγοράς, που εξέφραζε απλώς τις αυξανόμενες ανάγκες των πολυεθνικών επιχειρήσεων, ήταν αποφασιστική για τη μετέπειτα άρση των ελέγχων του συναλλάγματος και του κεφαλαίου, (δηλαδή για την «απελευθέρωση» των αγορών αυτών), επειδή εξέθετε σε σημαντικές πιέσεις τους κρατικούς ελέγχους στη διακίνηση κεφαλαίου, και ιδιαίτερα της Βρετανίας απ' όπου ξεκίνησε αρχικά η αγορά του ευρώδολαρίου τη δεκαετία του 1970. Για μια περιγραφή της σταδιακής άρσης, υπό την πίεση της αγοράς, των ελέγχων πάνω στη διακίνηση του κεφαλαίου στη Βρετανία, βλ. W. Hutton, *The State We're In*, London: Jonathan Cape, 1995, κεφ. 3.

7. Βλ. Τ. φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία,ό.π.*, κεφ. 1.

Όσον αφορά, πρώτον, τη θεσμοποίηση του ανοίγματος των αγορών, οι αγορές εμπορευμάτων βρίσκονταν σε μια διαδικασία συνεχούς ανοίγματος σε όλη τη περίοδο που ακολούθησε το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο τόσο στο πλανητικό επίπεδο (γύροι της GATT για τη μείωση των δασμών, ώστε οι πολυεθνικές επιχειρήσεις να μπορούν εύκολα να διακινούν εμπορεύματα μεταξύ των θυγατρικών τους) όσο και στο περιφερειακό επίπεδο (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα [ΕΟΚ], Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών [ΕΖΕΣ], Βορειοαμερικανική Συμφωνία για το Ελεύθερο Εμπόριο [NAFTA], Λατινοαμερικανική Κοινή Αγορά [MERCOSUR], Ένωση των Εθνών της Νοτιοανατολικής Ασίας [ASEAN], Οικονομική Συνεργασία Ασίας-Ειρηνικού [APEC]. Ακόμη, οι αγορές κεφαλαίου, οι οποίες, όπως είδαμε, ήδη βρίσκονταν σε μια διαδικασία άτυπου ανοίγματος σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, άνοιξαν και τυπικά στο τέλος της δεκαετίας αυτής, όταν καταργήθηκαν οι έλεγχοι πάνω στο κεφάλαιο και το συνάλλαγμα στη Βρετανία και τις ΗΠΑ και το παράδειγμα τους ακολούθησε ο υπόλοιπος κόσμος στις δεκαετίες του 1980 και 1990.

Δεύτερον, από τη στιγμή που θεσμοποιήθηκε το άνοιγμα των αγορών, η απερίσπαστη διασυννοριακή ροή του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων απαιτούσε την παράλληλη απελευθέρωση όλων των αγορών, δηλαδή την ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων οι οποίοι είχαν επιβληθεί στο παρελθόν, στο πλαίσιο της κοινωνικής πάλης για την προστασία της ανθρώπινης εργασίας και της ίδιας της κοινωνίας από την αγορά. Επομένως, παρόλο που το άνοιγμα των αγορών δεν επεκτάθηκε στις αγορές εργασίας (έτσι ώστε να μπορεί να συνεχιστεί η εκμετάλλευση της φτηνής ντόπιας εργασίας, ιδιαίτερα στο Νότο) η «απελευθέρωσή» τους ήταν αναγκαία ώστε να αξιοποιηθούν πλήρως τα πλεονεκτήματα του ανοίγματος των αγορών εμπορευμάτων και κεφαλαίου. Η εργασία έπρεπε να γίνει όσο πιο «ελαστική» ήταν δυνατόν, ώστε να είναι εύκολα προσαρμόσιμη στις ραγδαίες αλλαγές στην τεχνολογία και την οργάνωση της παραγωγής.

Οι θεσμικές ρυθμίσεις για την απελευθέρωση των αγορών περιλάμβαναν:

- Τη δημιουργία διεθνών κανονισμών από τον ΠΟΕ (ο οποίος διαδέχθηκε την GATT) που θα έκαναν το εμπόριο όσο πιο ελεύθερο ήταν

δυνατό, μέσω της ελαχιστοποίησης της ικανότητας των εθνικών κυβερνήσεων να επιβάλουν αποτελεσματικούς ελέγχους για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος.

- Τη θεσμοποίηση των ελαστικών αγορών εργασίας σε όλο τον κόσμο, έτσι ώστε να ελαχιστοποιηθεί το κόστος παραγωγής και να γίνει όσο το δυνατό πιο επικερδής η διακίνηση των επενδύσεων κεφαλαίου.
- Την ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων, η οποία όχι μόνο «απελευθέρωσε» και άλλους τομείς οικονομικής δραστηριότητας από οποιαδήποτε αποτελεσματική μορφή κοινωνικού ελέγχου, αλλά έδωσε επίσης στις πολυεθνικές επιχειρήσεις την ευκαιρία να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους σε νέους χώρους.
- Τη δραστική συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας, έτσι ώστε, από τη μια μεριά, να διευκολυνθεί η επέκταση του ιδιωτικού τομέα στις κοινωνικές υπηρεσίες (την ώρα που γράφεται το κείμενο αυτό είναι υπό συζήτηση από τον ΠΟΕ μια συμφωνία για την επέκταση της ελευθερίας του εμπορίου στις υπηρεσίες του δημόσιου τομέα - GATS) και από την άλλη, να γίνει δυνατή μια δραστική μείωση των φορολογικών επιβαρύνσεων πάνω στις οικονομικές ελίτ.

Οι ρυθμίσεις για την απελευθέρωση των αγορών, που θα εξετάσουμε λεπτομερέστερα στο τέταρτο κεφάλαιο, συνιστούν την ουσία αυτού που έχει ονομαστεί «νεοφιλελευθερισμός»/«νεοφιλελεύθερες πολιτικές» - ο οποίος στην πραγματικότητα είναι επίσης ένας παραπλανητικός όρος εφόσον τέτοιου είδους πολιτικές έχουν εισαχθεί παγκοσμίως από κυβερνήσεις όλων των πεποιθήσεων, όχι μόνο της «Δεξιάς» (R. Reagan, οικογένεια G. Bush, M. Thatcher κ.ά.) αλλά και της «Κεντροαριστεράς» στην Ευρώπη, την Αυστραλασία κ.λπ. Είναι συνεπώς ξεκάθαρο ότι οι πολιτικές αυτές εκφράζουν τις δομικές αλλαγές της οικονομίας της αγοράς και τις αντίστοιχες επιχειρηματικές ανάγκες της ύστερης νεωτερικότητας. Με αυτή την έννοια, οι πολιτικές αυτές είναι «συστημικές» ή «ενδογενείς» και έγιναν απαραίτητες λόγω της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς. Στην πραγματικότητα οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές οι οποίες εγκαινιάστηκαν από τις οικονομικές ελίτ της ύστερης νεωτερικότητας για να απελευθερώσουν τις διεθνείς αγορές που είχαν ήδη ανοίξει,

απλώς επανέλαβαν μια παρόμοια διαδικασία που είχε εγκαινιαστεί στις αρχές του 19ου από τις οικονομικές ελίτ της πρώιμης νεωτερικότητας για την απελευθέρωση των «εθνικών» αγορών, οι οποίες είχαν αναδυθεί στο τέλος του 18ου αιώνα. Ωστόσο για τη ρεφορμιστική Αριστερά, όπως θα δούμε παρακάτω, τόσο ο νεοφιλελευθερισμός όσο και η παγκοσμιοποίηση είναι απλώς «ουτοπίες» που επιχειρούν να επιβάλουν οι οικονομικές ελίτ, στο πλαίσιο ενός «σχεδίου» που «στοχεύει να δημιουργήσει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες μπορεί να πραγματοποιηθεί η νεοφιλελεύθερη «θεωρία»!⁸ Εντούτοις το ίδιο το γεγονός ότι υπάρχει μια πλατιά συναίνεση για την εφαρμογή τέτοιων πολιτικών μεταξύ όλων των μεγάλων πολιτικών κομμάτων στις μείζονες οικονομίες της αγοράς είναι μια προφανής ένδειξη ότι η σημερινή γενίκευση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, όχι μόνο δεν είναι μια «ουτοπία», αλλά στην πραγματικότητα εκφράζει τις δομικές αλλαγές της ύστερης νεωτερικότητας.

Η προφανής σύγχυση γύρω από τη φύση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης απορρέει από τις αλληλοσυγκρουόμενες απαντήσεις που δίνουν οι διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις στο καθοριστικό ερώτημα αν η παγκοσμιοποίηση είναι ένα φαινόμενο «συστημικής» φύσης ή όχι.

Αν δούμε την παγκοσμιοποίηση ως ένα «συστημικό» φαινόμενο, αυτό συνεπάγεται ότι τη βλέπουμε ως το αποτέλεσμα μιας ενδογενούς αλλαγής στην οικονομική πολιτική (δηλ. μιας αλλαγής που εκφράζει υπάρχουσες τάσεις οι οποίες αντανακλούν τη δυναμική ανάπτυξη-ή-θάνατος της οικονομίας της αγοράς). Σε αυτή την περίπτωση η σημερινή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση είναι μη αντιστρέψιμη μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Ονομάζω συνεπώς «συστημικές» όλες εκείνες τις προσεγγίσεις στην παγκοσμιοποίηση οι οποίες, για να την ερμηνεύσουν, αναφέρονται στα δομικά χαρακτηριστικά του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, είτε σιωπηρά είτε ρητά.

Από την άλλη μεριά, αν δούμε την παγκοσμιοποίηση ως ένα «μη συστημικό» φαινόμενο, αυτό συνεπάγεται ότι τη βλέπουμε ως το αποτέλε-

8. Βλ. π.χ. P. Bourdieu, «The essence of neoliberalism: Utopia of endless exploitation», *Le Monde Diplomatique*, Dec. 1998.

σμα μιας εξωγενούς αλλαγής στην οικονομική πολιτική. Σε αυτή την περίπτωση η παγκοσμιοποίηση είναι μια αντιστρέψιμη εξέλιξη, ακόμη και μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Ονομάζω συνεπώς «μη συστημικές» όλες εκείνες τις προσεγγίσεις στην παγκοσμιοποίηση οι οποίες, για να την ερμηνεύσουν, αναφέρονται σε διάφορους εξωγενείς παράγοντες που δεν είναι άμεσα συνδεδεμένοι με τα δομικά χαρακτηριστικά και τη δυναμική του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Στην ίδια κατηγορία μπορούμε ακόμη να κατατάξουμε όλες εκείνες τις αντιλήψεις για τις οποίες η παγκοσμιοποίηση είναι απλώς ένας μύθος ή μια ιδεολογία.

Με βάση το παραπάνω κριτήριο, οι νεοφιλελεύθερες και σοσιαφιλελεύθερες προσεγγίσεις στην παγκοσμιοποίηση πρέπει να ιδωθούν ως «συστημικές» προσεγγίσεις εφόσον τη βλέπουν ως ένα φαινόμενο που οφείλεται κυρίως σε αλλαγές στην τεχνολογία και ειδικότερα στην τεχνολογία της πληροφορικής. Αλλά η τεχνολογία, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού⁹, δεν είναι ούτε «ουδέτερη» ούτε αυτόνομη. Επομένως, όταν οι νεοφιλελεύθεροι και οι σοσιαφιλελεύθεροι θεωρούν δεδομένη την υπάρχουσα τεχνολογία, και συνεπώς μη αντιστρέψιμη μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς, σιωπηρά ανάγουν την παγκοσμιοποίηση σε «συστημικούς» παράγοντες, και, επακόλουθα, τη θεωρούν κι αυτή δεδομένη και μη αντιστρέψιμη.

Αντίστοιχα, η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η οποία δέχεται ρητά πως είναι η δυναμική ανάπτυξη-ή-θάνατος του συστήματος της οικονομίας της αγοράς που αναπόφευκτα οδήγησε στη σημερινή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποιημένη μορφή της, είναι επίσης μια συστημική προσέγγιση. Για την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας η παγκοσμιοποίηση είναι μη αντιστρέψιμη, καθώς κανένας αποτελεσματικός έλεγχος πάνω στις αγορές για να προστατευθεί η εργασία και το περιβάλλον δεν είναι εφικτός μέσα στο σύστημα της διεθνοποιημένης οικο-

9. Βλ. Τ. Fotopoulos, «Towards a democratic conception of science and technology», *Democracy and Nature*, τόμ. 4, αρ. 1, 1998, σελ. 54-86 (ελληνική έκδοση: *Δημοκρατία και Φύση*, τχ. 3, σελ. 74-108).

νομίας της αγοράς. Ωστόσο, αν και τόσο οι νεο/σοσιαλ-φιλελεύθερες προσεγγίσεις όσο και η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας είναι συστημικές προσεγγίσεις (σιωπηρά στην πρώτη περίπτωση, ρητά στη δεύτερη), υπάρχει μια θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους προσεγγίσεων. Έτσι, σε αντίθεση με την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας, οι νεο/σοσιαλ-φιλελεύθερες προσεγγίσεις θεωρούν το υπάρχον σύστημα της οικονομίας της αγοράς δεδομένο. Αυτό έχει ως συνέπεια η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας να αναζητά μια εναλλακτική μορφή κοινωνικής οργάνωσης, που συνεπάγεται μια μορφή παγκοσμιοποίησης η οποία δεν είναι εφικτή μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της κρατικιστικής «δημοκρατίας», ενώ οι νεο/σοσιαλ-φιλελεύθερες προσεγγίσεις υιοθετούν τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση με ή χωρίς επιφυλάξεις.

Από την άλλη μεριά, οι προσεγγίσεις που προτείνονται από τη ρεφορμιστική Αριστερά (για έναν ορισμό της βλέπε παρακάτω), θα μπορούσαν να ταξινομηθούν ως «μη συστημικές» προσεγγίσεις στην παγκοσμιοποίηση. Έτσι, παρόλο που αυτές οι προσεγγίσεις συνήθως υποθέτουν ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ένα παλιό φαινόμενο, που τέθηκε σε κίνηση από την ανάδυση του καπιταλισμού -μια υπόθεση η οποία εκ πρώτης όψευς δίνει την εντύπωση ότι αναγνωρίζουν το συστημικό χαρακτήρα των τάσεων που έχουν οδηγήσει στην παγκοσμιοποίηση- αποδίδουν ένα ρητά μη συστημικό χαρακτήρα σ' αυτήν. Το επιχείρημα που χρησιμοποιείται συχνά για να ξεπεραστεί αυτή η κραυγαλέα αντίφαση είναι ότι το καπιταλιστικό σύστημα ήταν πάντοτε παγκοσμιοποιημένο και αυτό που άλλαξε προσφάτως ήταν μόνο η μορφή της παγκοσμιοποίησης. Ωστόσο αυτή η αλλαγή στη μορφή της παγκοσμιοποίησης δεν εκλαμβάνεται ως το αποτέλεσμα της δυναμικής του συστήματος (όπως θα περίμενε κανείς με βάση την υπόθεσή τους ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ένα παλιό φαινόμενο), αλλά, αντί αυτού, ως το αποτέλεσμα μη συστημικών ή εξωγενών εξελίξεων όπως η άνοδος της Δεξιάς και/ή του νεοφιλελεύθερου κινήματος, η ιστορική ήττα της Αριστεράς μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», ο εκφυλισμός της σοσιαλδημοκρατίας κ.λπ. Έτσι, με βάση εντελώς αντιφατικά επιχειρήματα αυτού του είδους, η ρεφορμιστική Αριστερά θεωρεί την παγκοσμιοποίηση αντιστρέψιμη και δεκτική σε

αποτελεσματικές μεταρρυθμίσεις, ακόμη και μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς - αρκεί να ασκηθεί αρκετή πίεση «από τα κάτω», έτσι ώστε οι πολιτικές και οικονομικές ελίτ να υποχρεωθούν να εισαγάγουν αποτελεσματικά μέτρα για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος.

Τέλος, ανάμεσα στις συστημικές και μη συστημικές προσεγγίσεις, τις οποίες ανέφερα παραπάνω, βρίσκεται ένας αριθμός ενδιάμεσων προσεγγίσεων που χαρακτηρίζονται από ένα μείγμα συστημικών και μη συστημικών στοιχείων και ένα σημαντικό αριθμό αναλυτικών διαφορών σε σχέση με τις συνηθισμένες προσεγγίσεις της ρεφορμιστικής Αριστεράς. Θα κατατάξω κάτω από την επικεφαλίδα της «ενδιάμεσης προσέγγισης» δυο νεοορθόδοξες μαρξιστικές προσεγγίσεις, την οικοφεμινιστική προσέγγιση και μια προσφάτως αναπτυχθείσα αναρχοσυνδικαλιστική προσέγγιση. Όλες αυτές θα συζητηθούν χωριστά παρακάτω.

Αλλά ας εξετάσουμε πιο λεπτομερώς τις κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις στην παγκοσμιοποίηση.

Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση

Οι νεοφιλελεύθεροι, στους οποίους συγκαταλέγονται οι περισσότεροι ορθόδοξοι οικονομολόγοι, τα συντηρητικά κόμματα και οι κύριοι διεθνείς θεσμοί όπως το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα, ο ΠΟΕ κ.λπ., υιοθετούν μια ανεπιφύλακτα θετική στάση προς την παγκοσμιοποίηση¹⁰. Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση, η παγκοσμιοποίηση είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα τεχνολογικών και οικονομικών αλλαγών που δημιούργησαν την ανάγκη για το άνοιγμα των αγορών, το ελεύθερο εμπόριο και την ελεύθερη διακίνηση του κεφαλαίου (αλλά όχι της εργασίας), τις ιδιωτικοποιήσεις, τις ελαστικές αγορές εργασίας, καθώς και το

10. Βλ., για παράδειγμα, την πρόσφατη απόπειρα των θεωρητικών της Παγκόσμιας Τράπεζας να υποστηρίξουν ότι η παγκοσμιοποίηση ωφελεί τους φτωχούς, D. Dollar and A. Kraay, *Growth is good for the poor*, Washington: World Bank, Μάρ. 2000.

δραστικό περιορισμό του κράτους πρόνοιας και του οικονομικού ρόλου του κράτους γενικότερα. Οι υποστηρικτές αυτής της προσέγγισης κηρύσσουν ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ευεργετική για όλους, καθώς και για το περιβάλλον, επειδή δήθεν επιτρέπει την ανάπτυξη του υγιούς ανταγωνισμού και, συνεπώς, οδηγεί σε βελτίωση της αποτελεσματικότητας και στη διάδοση όχι μόνο της γνώσης, αλλά επίσης των αγαθών της ανάπτυξης, μέσω αυτού που ονομάζουν «φαινόμενο της διάχυσης προς τα κάτω».

Ωστόσο τα δεδομένα των τελευταίων 25 χρόνων περίπου δείχνουν ότι όσο πιο ανοικτές και ελαστικές γίνονται οι αγορές τόσο μεγαλύτερος γίνεται ο βαθμός συγκέντρωσης του εισοδήματος και του πλούτου σε λίγα χέρια. Έτσι, σύμφωνα με επίσημα στοιχεία του ΟΗΕ, το εισοδηματικό χάσμα ανάμεσα στο ένα πέμπτο του παγκόσμιου πληθυσμού που κατοικεί στις πλουσιότερες χώρες και στο ένα πέμπτο που κατοικεί στις φτωχότερες, το οποίο ήταν 30 προς 1 το 1960, πριν ξεκινήσει η σημερινή παγκοσμιοποίηση, είχε διπλασιαστεί μέχρι το 1990, φτάνοντας το 60 προς 1, ενώ το 1997 έφτασε το 74 προς 1,¹¹ Ως αποτέλεσμα αυτών των τάσεων, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990, το πλουσιότερο 20 τοις εκατό του παγκόσμιου πληθυσμού κατείχε το 86 τοις εκατό του παγκόσμιου Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος έναντι του 1 τοις εκατό που κατείχε το φτωχότερο 20 τοις εκατό! Βέβαια, τέτοια συγκέντρωση συνεπάγεται μια αντίστοιχη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, κάτι που επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι το ίδιο ένα πέμπτο πλουσίων ανθρώπων ελέγχει σήμερα το 82 τοις εκατό των παγκόσμιων εξαγωγών και το 68 τοις εκατό των ξένων άμεσων επενδύσεων¹². Είναι συνεπώς ξεκάθαρο, και μπορεί επίσης να δειχθεί θεωρητικά, χρησιμοποιώντας τη ριζοσπαστική οικονομική θεωρία ή ακόμη και τμήματα της ορθόδοξης θεωρίας, ότι η συγκέντρωση εισοδήματος, πλούτου και οικονομικής δύναμης ήταν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα του ανοίγματος και της απελευθέρωσης των αγορών, που αποτελούν την ουσία της παγκοσμιοποίησης.

11. UN, *Human Development Report* 1999, NY: Oxford University Press, 1999.

12. Ο.π.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Όσον αφορά τα αποτελέσματα της παγκοσμιοποίησης στο περιβάλλον, λίγοι αμφιβάλλουν για την αρνητική φύση αυτών των αποτελεσμάτων. Είναι πια ευρέως αποδεκτό ότι το φαινόμενο του θερμοκηπίου, το οποίο είναι το κύριο σύμπτωμα της οικολογικής κρίσης σήμερα, οδηγεί ήδη σε καταστροφικές κλιματικές συνέπειες¹³. Ωστόσο, δεν είναι απλώς η αντίσταση κάποιων ισχυρών επιχειρηματικών συμφερόντων που, όπως υποστηρίζουν οι σοσιαλδημοκράτες, εμποδίζει τις πολιτικές ελίτ να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα αντιμετώπισης του προβλήματος. Στην πραγματικότητα, τα αποτελεσματικά μέτρα ενάντια στο φαινόμενο του θερμοκηπίου θα απαιτούσαν πλήρη αλλαγή στο σημερινό τρόπο ζωής. Αυτός ο τρόπος έχει καθοριστεί από τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς και, ιδιαίτερα, τη συγκέντρωση εισοδήματος και πλούτου τόσο μεταξύ χωρών όσο και στο εσωτερικό τους και τη συνακόλουθη αστική συγκέντρωση, καθώς και την κουλτούρα του καταναλωτισμού γενικά και του αυτοκινήτου ειδικότερα. Ένα σύμπτωμα της ίδιας διαδικασίας συγκέντρωσης είναι η βιομηχανική γεωργία, η οποία έχει ήδη οδηγήσει όχι μόνο στην εξόντωση των μικρών αγροτών και στην ανάγκη για επιπλέον εκβιομηχάνιση της γεωργίας μέσω της γενετικής μηχανικής (δήθεν για να λυθεί η τροφική κρίση που διαγράφεται λόγω της αύξησης του πληθυσμού), αλλά επίσης στη μετάδοση ασθενειών, όπως η ασθένεια των «τρελών αγελάδων» (με πιθανά καταστροφικές συνέπειες πάνω στην ίδια την ανθρώπινη ζωή), στην επιδημία αφθώδους πυρετού κ.λπ. Είναι συνεπώς ξεκάθαρο ότι οι περιβαλλοντικές συνέπειες της παγκοσμιοποίησης οφείλονται σε συστημικό αίτια, που αναφέρονται στο σύστημα συγκέντρωσης δύναμης το οποίο θεσμίζεται από την οικονομία της αγοράς και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», και όχι σε «κακές» οικονομικές πολιτικές και πρακτικές.

13. Βλ., για παράδειγμα, την έκθεση πάνω στις κλιματιστικές μεταβολές της ομάδας επιστημόνων του ΟΗΕ που συναντήθηκε στη Σαγκάη τον Ιανουάριο του 2001: T. Radford and P. Brown, *The Guardian*, 31/1/01.

Η σοσιαφιλελεύθερη προσέγγιση

Οι σοσιαφιλελεύθεροι, στους οποίους συγκαταλέγονται οι κεντροαριστερές κυβερνήσεις στην Ευρώπη και την Αυστραλασία, καθώς και κοινωνιολόγοι και οικονομολόγοι του κατεστημένου όπως ο Anthony Giddens, ο Amartya Sen, ο Paul Krugman και άλλοι, υιοθετούν τη σημερινή παγκοσμιοποίηση με λίγες επιφυλάξεις, οι οποίες ισοδυναμούν με κάτι ελάχιστα παραπάνω από μια «παγκοσμιοποίηση με ανθρώπινο πρόσωπο». Υπάρχουν πολλές εκδοχές αυτής της προσέγγισης, αλλά το κοινό στοιχείο σε όλες αυτές τις εκδοχές είναι ότι όλες τους υιοθετούν τη θέση ότι η παγκοσμιοποίηση είναι συγχρόνως ένα νέο και μη αντιστρέψιμο φαινόμενο (δηλ. ένα συστημικό φαινόμενο) και, σε συνέπεια με τη θέση αυτή, διερευνούν τρόπους να την κάνουν πιο «ανθρώπινη». Η ρητή -ή κάποιες φορές σιωπηρή- παραδοχή που κάνουν οι σοσιαφιλελεύθεροι είναι ότι κάθε επιστροφή στον κρατισμό, όπως εκείνος που χαρακτήριζε τις προηγμένες οικονομίες της αγοράς μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, είναι αδύνατη.

Έτσι, μια εκδοχή αυτής της προσέγγισης, που υποστηρίζεται από θεωρητικούς όπως ο Anthony Giddens, ο πατέρας του «Τρίτου Δρόμου», μιλά για «την ανανέωση της σοσιαλδημοκρατίας» - έχοντας εγκαταλείψει στη διαδικασία τις βασικές δεσμεύσεις της παλιάς σοσιαλδημοκρατίας, δηλ. την άμεση κρατική παρέμβαση για να εξασφαλιστούν υψηλά επίπεδα απασχόλησης, κοινωνική πρόνοια και ισότητα. Ωστόσο, τα «οφέλη» των πολιτικών του «Τρίτου Δρόμου»¹⁴ έχουν ήδη αρχίσει να διαφαίνονται στη Βρετανία, όπου τέτοιες πολιτικές είναι σε πλήρη ισχύ από την άνοδο της «Νέας Εργατικής» κυβέρνησης του Blair το 1997. Σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία, κατά τη «Νέα Εργατική» διακυβέρνηση, έχει σημειωθεί σημαντική αύξηση στο πελώριο χάσμα που δημιούργησαν οι συντηρητικές κυβερνήσεις στη δεκαετία του 1980 και στην αρχή της δεκαετίας του 1990: τα εισοδήματα των πλουσίων έχουν μεγαλώσει τρεις φορές πιο γρήγορα από αυτά των φτωχών στη διάρκεια της περιόδου διακυβέρνη-

14. A. Giddens, *The Third Way*, Oxford: Polity Press, 1998.

σης του Blair¹⁵, ενώ η Βρετανία εξακολουθεί να έχει τα χειρότερα σχεδόν επίπεδα παιδικής φτώχειας στο βιομηχανοποιημένο κόσμο¹⁶.

Μια άλλη εκδοχή της ίδιας προσέγγισης υποστηρίζεται από τον Amartya Sen, έναν οικονομολόγο του κατεστημένου και κάτοχο του βραβείου Νόμπελ στα οικονομικά, ο οποίος είναι ένθερμος υποστηρικτής της οικονομίας της αγοράς και του ελεύθερου εμπορίου. Ο Sen τονίζει ότι δεν υπάρχει οποιαδήποτε θεμελιακή σύγκρουση ανάμεσα στην οικονομική παγκοσμιοποίηση (την οποία βλέπει ευνοϊκά) και την προώθηση της δημοκρατίας και της ευημερίας¹⁷. Για το Sen, το πρόβλημα δεν είναι το ελεύθερο εμπόριο και η οικονομία της αγοράς, αλλά η ανισότητα στην παγκόσμια δύναμη, η οποία ωστόσο πιστεύει ότι μπορεί να ελεγχθεί επαρκώς από τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, που θα μπορούσαν να παίξουν το ρόλο θεσμοφύλακα για τον έλεγχο της ανισότητας, του κατά πόσο το εμπόριο είναι δίκαιο κ.λπ.¹⁸ Προφανώς, για τον κάτοχο του Νόμπελ, η ανισότητα στην παγκόσμια δύναμη δεν έχει τύπο-

15. L. Elliott κ.ά., *The Guardian*, 14/7/2000. Αυτό επιβεβαιώνεται από πιο πρόσφατα στοιχεία της Βρετανικής Στατιστικής Υπηρεσίας που δείχνουν ότι ο συντελεστής Gini -ένας στατιστικός συντελεστής που χρησιμοποιείται για να μετρηθεί η ανισότητα με όρους του εισοδηματικού ανοίγματος (μετά τους φόρους) ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς- έχει αυξηθεί φτάνοντας το 40 (σε μια κλίμακα όπου το μηδέν αντιστοιχεί σε γενική εισοδηματική ισότητα), ξεπερνώντας και το έτος-ρεκόρ, δηλαδή το 1998/9, όπου ο συντελεστής αυτός ήταν 39, δείχνοντας επομένως μεγαλύτερη ανισότητα ακόμη και από την περίοδο που ο θατσερισμός μεσουρανούσε, L. Ward, *The Guardian*, 18/4/01. Μια άλλη έρευνα έδειξε ότι ενώ το 1983 το 14 τοις εκατό των νοικοκυριών στερείτο τριών ή παραπάνω ειδών ανάγκης, επειδή δεν είχε την οικονομική δυνατότητα να τα αποκτήσει, το 1990 η αναλογία αυτή είχε αυξηθεί στο 21 τοις εκατό και το 1999, μετά από δύο μόλις χρόνια διακυβέρνησης των Εργατικών, ξεπέρασε το 24 τοις εκατό με σχεδόν 7,5 εκατομμύρια ανθρώπους να είναι τόσο φτωχοί, ώστε να μην μπορούν να μετέχουν σε κοινωνικές δραστηριότητες που θεωρούνται αναγκαίες από την πλειοψηφία του πληθυσμού. Την ίδια στιγμή, η λέσχη των εκατομμυριούχων (σε λίρες) στη Βρετανία μεγαλώνει με ρυθμό 17 τοις εκατό το χρόνο και τώρα έχει 74.000 μέλη. F. Lawrence, «"Mass affluents" get richer as the poor get poorer», *The Guardian*, 2/4/01.

16. B. Summerskill, *The Guardian*, 18/2/01.

17. A. Sen, «Freedom's market», *The Observer*, 25/6/2000.

18. J. Steele, «The Guardian Profile: A. Sen», *The Guardian*, 31/3/01.

τα να κάνει με την οικονομία της αγοράς και το ελεύθερο εμπόριο! Ωστόσο, δεν χρειάζεται να είναι κανείς κάτοχος βραβείου Νόμπελ για να καταλάβει την ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της επιτάχυνσης της παγκοσμιοποίησης κατά την τελευταία δεκαετία και της αύξησης στη συγκέντρωση οικονομικής (και συνεπώς πολιτικής) δύναμης, που φανερώνει, για παράδειγμα, το γεγονός ότι οι πλουσιότεροι άνθρωποι στον κόσμο υπερδιπλασίασαν την καθαρή περιουσία τους μέσα σε πέντε μόλις χρόνια, από το 1994 μέχρι το 1999. Ως αποτέλεσμα, το 1999, ο συνδυασμένος πλούτος 200 δισεκατομμυριούχων ανήλθε στο ποσό του 1 τρισεκατομμυρίου 135 δισεκατομμυρίων αμερικάνικων δολαρίων, ενώ το συνολικό ετήσιο εισόδημα των 582 εκ. ανθρώπων σε όλες τις «αναπτυσσόμενες» χώρες μαζί ήταν μόλις 146 δις δολάρια, δηλ. περίπου το δέκα τοις εκατό του παραπάνω πλούτου¹⁹.

Είναι συνεπώς προφανές ότι, σε αντίθεση με τις προσεγγίσεις της ρεφορμιστικής Αριστεράς που θα εξετάσω στη συνέχεια, η σοσιαφιλελεύθερη προσέγγιση δεν στοχεύει σε οποιοδήποτε ουσιαστικό έλεγχο πάνω στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος, καθώς θεωρεί δεδομένο όχι μόνο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» (όπως κάνει επίσης η ρεφορμιστική Αριστερά), αλλά και την ίδια την παγκοσμιοποίηση. Ως τέτοια η σοσιαφιλελεύθερη προσέγγιση, στην πράξη, παίζει το ρόλο της νομιμοποίησης της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, ώστε να προσελκυστούν οι ψηφοφόροι της μεσαίας τάξης που αποτελούν στις μέρες μας τη βάση εξουσίας των σοσιαφιλελεύθερων στα κυβερνώντα κεντροαριστερά κόμματα.

Οι «μη συστημικές» προσεγγίσεις της ρεφορμιστικής Αριστεράς

Ονομάζω «ρεφορμιστική Αριστερά» το σύνολο των διανοουμένων, κινημάτων και πολιτικών κομμάτων στην Αριστερά που υιοθετούν μια «μη

19. UN, *Human Development Report 2000* NY: Oxford University Press, 2000.

συστημική» προσέγγιση στην παγκοσμιοποίηση σύμφωνα με την οποία η παγκοσμιοποίηση οφείλεται σε εξωγενείς αλλαγές στην οικονομική πολιτική, και, ως τέτοια, είναι αντιστρέψιμη ακόμη και εντός του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Επομένως, η ρεφορμιστική Αριστερά περιλαμβάνει όλους εκείνους που είτε προτείνουν διάφορες μεταρρυθμίσεις, για να βελτιωθεί η λειτουργία της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (π.χ. να εξαλειφθεί ο μονοπωλιακός χαρακτήρας της, να καταργηθεί η νεοφιλελεύθερη απορύθμιση των αγορών κ.λπ.), είτε απλώς επικρίνουν τις συνέπειές της χωρίς όμως να προτείνουν κάποια εναλλακτική μορφή κοινωνικής οργάνωσης, υιοθετώντας, ρητά ή σιωπηρά, τη μεταμοντέρνα απόρριψη κάθε «συνολικού» προτάγματος (universalism),²⁰ είτε τέλος θεωρούν δεδομένο το παρόν σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας». Με αυτή την έννοια, η ρεφορμιστική Αριστερά περιλαμβάνει μεταμαρξιστές, σοσιαλδημοκράτες και άλλους στην ευρεία Αριστερά (π.χ. Pierre Bourdieu, Immanuel Wallerstein, N. Chomsky, Samir Amin, John Gray, Leo Panitch κ.ά. καθώς και τα παρακλάδια τους στην Ελλάδα που συνήθως βρίσκονται στο Συνασπισμό, την εφημερίδα *Εποχή* - Κ. Βεργόπουλος, Π. Κοροβέσης κ.λπ.) που παίρνουν μια αρνητική μεν, αλλά ρεφορμιστική, στάση απέναντι στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση.

Υπάρχουν αρκετές προσεγγίσεις που θα μπορούσαμε να κατατάξουμε στην κατηγορία της ρεφορμιστικής Αριστεράς. Όλες τους μοιράζονται ένα κοινό στοιχείο: σε αντίθεση με τους πολύ πιο ρεαλιστές σοσιαλφιλελεύθερους, οι προσεγγίσεις αυτές υιοθετούν τη θέση ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ένα νέο φαινόμενο αλλά κάτι που ήδη υπήρχε στην αρχή του περασμένου αιώνα και, στη συνέχεια, προχωρούν στη διερεύνηση τρόπων να αντισταθούν σ' αυτήν - χωρίς να αμφισβητούν βέβαια το συστημικό πλαίσιο προτείνοντας εναλλακτικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Η αρνητική τους στάση σε σχέση με την παγκοσμιοποίηση στηρίζεται στην άποψη ότι, πέρα από τις δυσμενείς συνέπειές της πάνω στην εργασία και το περιβάλλον, είναι επιπλέον ασύμβατη με τη σημερι-

20. Βλ. T. Fotopoulos, «The Myth of Postmodernity», ό.π.

νή «δημοκρατία». Η ρητή -ή κάποιες φορές σιωπηρή- υπόθεση που μοιράζεται η ρεφορμιστική Αριστερά είναι ότι μια επιστροφή σε ένα είδος κρατισμού είναι ακόμη δυνατή σήμερα - πράγμα καθόλου περίεργο εφόσον θεωρούν τη σημερινή παγκοσμιοποίηση ως απλώς το προϊόν νεοφιλελεύθερων πολιτικών (αν όχι μια ιδεολογία για να δικαιολογηθεί ο νεοφιλελευθερισμός), και όχι ως το αποτέλεσμα μιας θεμελιώδους δομικής αλλαγής.

Έτσι, ο Bourdieu, ξεκινώντας με την υπόθεση ότι ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια ουτοπία που επιβλήθηκε κύρια από την αμερικανική ελίτ, συμπεραίνει ότι πρέπει να στραφούμε στο «έθνος-κράτος, ή ακόμη καλύτερα στο υπερεθνικό κράτος -ένα ευρωπαϊκό κράτος στο δρόμο προς ένα παγκόσμιο κράτος- που θα είναι ικανό να ελέγχει και να φορολογεί αποτελεσματικά τα κέρδη που δημιουργούνται στις χρηματοπιστωτικές αγορές και, πάνω απ' όλα, να εξουδετερώνει τον καταστροφικό αντίκτυπο που έχουν οι τελευταίες πάνω στην αγορά εργασίας».²¹ Στην προβληματική του, «η παγκοσμιοποίηση είναι περισσότερο ένα πολιτικό πρόταγμα παρά μια οικονομική πραγματικότητα»,²² μια πολιτική που στοχεύει στο να επεκτείνει σε ολόκληρο τον κόσμο το αμερικανικό οικονομικό μοντέλο.²³

Η οικονομική «παγκοσμιοποίηση» δεν είναι μηχανικό αποτέλεσμα των νόμων της τεχνικής ή της οικονομίας, είναι το προϊόν μιας πολιτικής που εφαρμόζεται από ένα σύνολο φορέων και θεσμών (...) η «παγκόσμια αγορά» είναι το προϊόν μιας περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά συντονισμένης πολιτικής (...) αυτό που προτείνεται και επιβάλλεται κατά τρόπο καθολικό ως κανονιστικό πρότυπο κάθε ορθολογικής οικονομικής πρακτικής είναι στην πραγματικότητα η καθολίκευση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών μιας συγκεκριμένης οικονομίας, που

21. P. Bourdieu, «The essence of neoliberalism: Utopia of endless exploitation», ό.π.

22. Βλ. τη συνέντευξη του P. Bourdieu στην επιθεώρηση *Socialist Review* (τχ. 242, Ιούν. 2000).

23. P. Bourdieu, *Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα. Αντεπίθεση πυρών 2*, Αθήνα: Πατάκης, 2001.

αναδύθηκε στο πλαίσιο μιας πολύ συγκεκριμένης ιστορίας και κοινωνικής δομής, της ιστορίας και της κοινωνικής δομής των Ηνωμένων Πολιτειών.

Ανάλογη είναι η στάση που υιοθετείται από ορισμένους συγγραφείς στη ρεφορμιστική Αριστερά, όπως ο Leo Panitch,²⁴ ο N Chomsky²⁵ και άλλους, οι οποίοι επίσης υποστηρίζουν ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι κάτι το καινούργιο και αντιπροσωπεύει κατά βάση ένα είδος νεοφιλελεύθερης συνωμοσίας αμερικανικής προέλευσης, ο στόχος της οποίας είναι να προωθήσει τα συμφέροντα του μονοπωλιακού καπιταλισμού των ΗΠΑ. Η συμβουλή τους στο «κίνημα» κατά της παγκοσμιοποίησης είναι να ασκήσει μέγιστη πίεση πάνω στις ελίτ, έτσι ώστε το έθνος-κράτος να αναγκαστεί να αντισταθεί στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Παρόμοια, ο Immanuel Wallerstein²⁶ υιοθετεί ρητά την εξωγενή (αν όχι ιδεολογική) φύση της σημερινής παγκοσμιοποίησης τονίζοντας ότι

η δεκαετία του 1990 κατακλύστηκε από συζητήσεις πάνω στην παγκοσμιοποίηση. Ακούμε από τους πάντες σχεδόν ότι τώρα ζούμε, και για πρώτη φορά, σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης. Ακούμε ότι η παγκοσμιοποίηση έχει αλλάξει τα πάντα: η κυριαρχία των κρατών έχει εξασθενήσει, η ικανότητα του καθενός να αντισταθεί στους κανόνες της αγοράς έχει εξαφανιστεί, η δυνατότητά μας για πολιτιστική αυτονομία έχει ουσιαστικά αναιρεθεί, και η ίδια η ταυτότητά μας έχει τεθεί υπό σοβαρή αμφισβήτηση. Αυτή η κατάσταση «παγκοσμιοποίησης» έχει υμνηθεί από κάποιους και θρηνηθεί από άλλους. Όμως, η συζήτηση αυτή είναι μια γιγαντιαία παρερμηνεία της τωρινής πραγματικότη-

24. L. Panitch, «The New Imperial State», *New Left Review*, Μάρ.-Απρ. 2000.

25. N. Chomsky, «Power in the Global Arena», *New Left Review*, Ιούλ.-Αύγ. 1998. Βλέπε ακόμη τη συνέντευξή του που δημοσιεύθηκε στην *Ελευθεροτυπία* στις 25/2/01.

26. I. Wallerstein, «Globalization or the age of transition? A long-term view of the trajectory of the world-system», στο δικτυακό τόπο του Κέντρου Fernand Braudel: <http://fbc.binghamton.edu/>.

τας - μια πλάνη που μας την επιβάλλουν ισχυρές ομάδες, και, ακόμη χειρότερα, μια πλάνη που έχουμε επιβάλει στους εαυτούς μας, συχνά σε κατάσταση απόγνωσης (...) Στην πραγματικότητα, οι διαδικασίες που συχνά εννοούνται όταν αναφερόμαστε στην παγκοσμιοποίηση δεν είναι καθόλου νέες. Υπάρχουν εδώ και 500 περίπου χρόνια.

Τέλος, μια ακόμη εκδοχή, που υποστηρίζεται από σοσιαλδημοκράτες όπως ο καθηγητής της LSE John Gray,²⁷ διακηρύσσει το τέλος της παγκοσμιοποίησης, ακολουθώντας το παράδειγμα του Eric Hobsbawm, του «πρύτανη» των μαρξιστών ιστορικών, ο οποίος, ακόμη και το 1998, διακήρυσσε το τέλος του νεοφιλελευθερισμού!²⁸ Αυτή τη φορά, το επιχείρημα που προβάλλεται για να υποστηριχθεί το υποτιθέμενο τέλος της παγκοσμιοποίησης βασίζεται στη σημερινή πορεία προς την ύφεση της αμερικάνικης οικονομίας και την εκλογή του Bush στην προεδρία των ΗΠΑ. Το κοινό συμπέρασμα όλων των αναλυτών στη ρεφορμιστική Αριστερά (που υιοθετεί και το κύριο σώμα του «κινήματος» κατά της παγκοσμιοποίησης) είναι ότι η πίεση «από τα κάτω» θα μπορούσε να αντιστρέψει τη «νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση» ή τουλάχιστον να υποχρεώσει τις σοσιαλφιλελεύθερες κυβερνήσεις να «επαναδιαπραγματευτούν» τους κανόνες της, και, ιδιαίτερα, τους κανόνες που καθορίζουν τη λειτουργία διεθνών θεσμών όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου - θέση που υποστηρίζουν για παράδειγμα, μεταξύ άλλων, οι Pierre Bourdieu,²⁹ Samir Amin³⁰ κ.ά.

Αλλά ας εξετάσουμε πιο αναλυτικά τα επιχειρήματα της ρεφορμιστικής Αριστεράς σύμφωνα με τα οποία η παγκοσμιοποίηση είναι ένας «μύθος», ή μια ιδεολογία. Ίσως η πιο συστηματική έκθεση αυτών των επιχει-

27. J. Gray, «Goodbye to globalisation», *The Guardian*, 27/2/01.

28. P. Anderson, «Renewals», *New Left Review*, αρ. 1 (νέα περίοδος), Ιαν.-φεβ. 2000, σελ. 10.

29. Βλ. ενδεικτικά τη συνέντευξη του P. Bourdieu που δημοσιεύθηκε στη *Hangyoreh Shinmun* στις 4/2/2000.

30. S. Amin στο Μιλάνο «World Forum of alternative solutions», *II Manifesto /Εποχή*, 16/4/2000.

ρημάτων μέχρι σήμερα βρίσκεται στη μελέτη των Paul Hirst και Grahame Thompson,³¹ οι οποίοι υποστηρίζουν τη θέση ότι το έθνος-κράτος εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο στη νεοφιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Μολονότι ρητός στόχος των συγγραφέων είναι να επιτεθούν στη θέση της παγκοσμιοποίησης που προωθεί η εθνικιστική Δεξιά, η μελέτη τους ουσιαστικά στηρίζει το είδος στρατηγικής και πολιτικής που προτείνονται σήμερα από τη ρεφορμιστική Αριστερά. Τα επιχειρήματά τους μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

1. Ο σημερινός υψηλός βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας δεν είναι πρωτοφανής εφόσον ο βαθμός ανοίγματος της παγκόσμιας οικονομίας το 1913 ήταν στην πραγματικότητα υψηλότερος από τον αντίστοιχο βαθμό ανοίγματος στην περίοδο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.³²
2. Οι καθαρά υπερεθνικές επιχειρήσεις είναι σχετικά σπάνιες μιας και οι περισσότερες επιχειρήσεις έχουν κάποια εθνική έδρα³³.
3. Η παγκόσμια οικονομία σήμερα δεν είναι πραγματικά παγκόσμια εφόσον το εμπόριο, οι ξένες άμεσες επενδύσεις και οι ροές κεφαλαίου γενικότερα συγκεντρώνονται στις «Χώρες της Τριάδας», δηλ. στις χώρες των τριών κύριων οικονομικών περιφερειών (Βόρεια Αμερική, Ευρωπαϊκή Ένωση και Ιαπωνία).³⁴
4. Κατά συνέπεια, οι μεγάλες οικονομικές δυνάμεις «έχουν την ικανότητα να ασκούν ισχυρές καθοδηγητικές πιέσεις στις αγορές κεφαλαίου και σε άλλες οικονομικές τάσεις. Οι παγκόσμιες αγορές δεν είναι σε καμία περίπτωση πέραν από ρύθμιση και έλεγχο».³⁵

Ας εξετάσουμε λεπτομερέστερα καθένα από τα παραπάνω επιχειρήματα. Όσον αφορά το πρώτο επιχείρημα των συγγραφέων, όπως θα

31. P. Hirst and Gr. Thompson, *Globalisation in Question* Cambridge: Polity Press, 1996.

32. Ό.π., σελ. 27.

33. Ό.π., σελ. 3.

34. Ό.π., σελ. 3.

35. Ό.π., σελ. 4.

προσπαθήσω να δείξω παρακάτω, είναι αλήθεια ότι κατά τη διάρκεια της φιλελεύθερης μορφής της νεωτερικότητας υπήρξε πράγματι μια αρχική διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, η οποία συνοδεύθηκε από μια απόπειρα εγκαθίδρυσης μιας καθαρά φιλελεύθερης διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Όμως αυτή η απόπειρα, για τους λόγους που θα εξετάσω αμέσως, απέτυχε. Έτσι, παρόλο που ήδη στις αρχές του εικοστού αιώνα ήταν εμφανής ένας σημαντικός βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς, η σημερινή διεθνοποίηση είναι τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά διαφορετική από την πρώτη διεθνοποίηση.

Είναι ποσοτικά διαφορετική επειδή, παρά τους αστήρικτους ισχυρισμούς περί του αντιθέτου, ποτέ στο παρελθόν δεν υπήρξε ένας παρόμοιος βαθμός ανοίγματος της αγοράς. Οι κύριοι δείκτες που χρησιμοποιούν οι Hirst και Thompson για να υποστηρίξουν τη θέση ότι το άνοιγμα της οικονομίας της αγοράς σήμερα είναι μικρότερο σε σχέση με το παρελθόν είναι ο βαθμός ανοίγματος της σε σχέση με την κίνηση κεφαλαίου και εμπορευμάτων. Ωστόσο, όσον αφορά πρώτα στο άνοιγμα της οικονομίας της αγοράς στο κεφάλαιο, οι μελέτες που παραθέτουν για να δείξουν το μεγαλύτερο άνοιγμα στην περίοδο πριν από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο σε σχέση με σήμερα, χρησιμοποιούν ένα στατιστικό δείκτη³⁶ που δεν έχει καθολική ισχύ, καθώς στην περίπτωση της χώρας με

36. Ο στατιστικός δείκτης που χρησιμοποιούν οι Hirst και Thompson (Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών προς το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν) είναι προφανώς ακατάλληλος -τουλάχιστον όσον αφορά την περίπτωση της οικονομίας των ΗΠΑ- για τη μέτρηση του βαθμού ανοίγματος της σε σχέση με την κίνηση χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Για παράδειγμα, το πλεόνασμα των τρεχουσών συναλλαγών των ΗΠΑ μειώθηκε δραστικά από 32,3 δισεκατομμύρια δολάρια την περίοδο 1960-67 σε λιγότερο από 5 δισεκατομμύρια δολάρια την περίοδο 1968-81 (Ph. Armstrong *et al. Capitalism Since World War II*, London: Fontana, 1984, Πίνακες 10.7, 12.2 και 16.6.). Αυτό θα έπρεπε να σημαίνει μια αντίστοιχη μείωση στην εκροή κεφαλαίου καθώς και στο βαθμό ανοίγματος των ΗΠΑ στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο. Όμως η εκροή άμεσων επενδύσεων από τις ΗΠΑ προς άλλες προηγμένες καπιταλιστικές χώρες αυξήθηκε από 3,4% των συνολικών επενδύσεων των ΗΠΑ για την περίοδο 1960-69 σε 4,4% την περίοδο 1970-79 (Gr. Letto-Gillies, «Some Indicators of Multinational Domination of National Economies», *International Review of Applied Economics*, τόμ. 3, αρ. 1, 1989, Πίν. 1) στοιχείο που απο-

το κυριότερο αποθεματικό νόμισμα, τις ΗΠΑ, οδηγούν σε αποτελέσματα που δεν έχουν κανένα νόημα. Από την άλλη μεριά, η χρήση εναλλακτικών δεικτών δείχνει μια δραματική αύξηση στο άνοιγμα της οικονομίας της αγοράς σε σχέση με την κίνηση κεφαλαίου. Και αυτό, όχι μόνο σε σχέση με την κίνηση επενδυτικού κεφαλαίου, όπου παρατηρείται διπλασιασμός της αναλογίας των άμεσων ξένων επενδύσεων στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών στα πρώτα 20 χρόνια της σημερινής παγκοσμιοποίησης,³⁷ αλλά κυρίως σε σχέση με την κίνηση κερδοσκοπικών κεφαλαίων. Έτσι, οι κερδοσκοπικές ροές/συναλλαγές συναλλάγματος αυξήθηκαν 14 φορές μέσα σε 15 χρόνια παγκοσμιοποίησης (από περίπου 25.000 δις δολ. το 1983 σε πάνω από 350.000 δις δολ. το 1998) ενώ οι κινήσεις κεφαλαίου σε σχέση με το εμπόριο και τις άμεσες ξένες επενδύσεις απλώς διπλασιάστηκαν στην ίδια περίοδο (από περίπου 3.000 δις δολ. το 1983 σε περίπου 7.000 δις δολ. το 1998).³⁸ Η συνέπεια είναι ότι σήμερα περίπου ένα τρισεκατομμύριο δολάρια αλλάζει κάθε μέρα χέρια.

Περνώντας τώρα στο άνοιγμα όσον αφορά το εμπόριο, σ' αντίθεση με τα στοιχεία που παρουσιάζουν οι Hirst και Thompson, αυτό το άνοιγμα, όχι απλώς δεν είναι μικρότερο σήμερα απ' ό,τι ήταν στην περίοδο πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά αυξήθηκε σημαντικά στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα (δηλ. στην περίοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης). Έτσι, το άνοιγμα αυτό κατά τη διάρκεια της μεταπολε-

δεικνύει ακριβώς το αντίθετο! Ο λόγος είναι προφανής. Οι ΗΠΑ, σαν χώρα της οποίας το εθνικό νόμισμα χρησιμοποιείται και ως διεθνές αποθεματικό νόμισμα, δεν εξαρτώνται από τα πλεονάσματα των τρεχουσών συναλλαγών για να χρηματοδοτήσουν τις επενδύσεις τους στο εξωτερικό -όπως συμβαίνει με τις χώρες των οποίων το νόμισμα δεν παίζει παρόμοιο ρόλο- εφόσον αρκεί η εμπιστοσύνη των ξένων προς το νόμισμά τους. Επομένως ο λόγος του ισοζυγίου των τρεχουσών συναλλαγών προς το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης του ανοίγματος αυτού στην περίπτωση χωρών με μεγάλα χρηματικά αποθέματα, όπως οι ΗΠΑ, οι οποίες όμως τυχαίνει να είναι και οι χώρες με τη μεγαλύτερη χρηματοπιστωτική σημασία.

37. UN-TCMD, *World Investment Report*, 1993.

38. Ch. Denny, *The Guardian*, 31/8/01.

μικής περιόδου, έχει αυξηθεί στις μεγαλύτερες εμπορικές χώρες του κόσμου (με εξαίρεση την Ιαπωνία). Ως αποτέλεσμα, όπως δείχνει ο παρατιθέμενος Πίνακας, ο μέσος δείκτης ανοίγματος ως προς το εμπόριο αυξήθηκε από 43,6%, που ήταν το 1913, σε 48,3% το 1996. Ακόμη, σύμφωνα με πιο πρόσφατα στοιχεία, ο ίδιος μέσος δείκτης αυξήθηκε πολύ σημαντικά τα τελευταία χρόνια, φθάνοντας το επίπεδο του 53,4 το 1998.³⁹ Είναι λοιπόν προφανές πως ο ισχυρισμός των Hirst και Thompson ότι το άνοιγμα της οικονομίας της αγοράς στο εμπόριο ήταν μεγαλύτερο το 1913 απ' ό,τι σήμερα (ένας ισχυρισμός που, όπως περιέργως, βασίζεται σε δεδομένα μέχρι το 1973, δηλ. πριν το ξεκίνημα της σημερινής παγκοσμιοποίησης!) δεν μπορεί να υποστηριχθεί από τα υπάρχοντα στοιχεία.

Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι η σημερινή διεθνοποίηση είναι ποιοτικά διαφορετική από αυτή του περασμένου αιώνα. Αυτό συμβαίνει επειδή η προηγούμενη διεθνοποίηση ήταν βασισμένη στα έθνη-κράτη και όχι στις πολυεθνικές επιχειρήσεις όπως σήμερα. Το γεγονός ότι ο βαθμός (τυπικού ή άτυπου) ανοίγματος των αγορών εμπορευμάτων και κεφαλαίου ήταν πολύ μικρότερος στο παρελθόν απ' ό,τι είναι σήμερα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στον καθορισμό του «φορέα» της διεθνοποίησης σε κάθε περίοδο, καθώς και του βαθμού οικονομικής κυριαρχίας του κράτους. Όταν ο βαθμός του ανοίγματος της αγοράς ήταν σχετικά μικρός (μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970) τα κράτη-έθνη μπορούσαν να ασκήσουν σημαντικό βαθμό ελέγχου πάνω στην οικονομική δραστηριότητα μέσω νομισματικών, συναλλαγματικών και δημοσιονομικών πολιτικών. Από την άλλη μεριά, τη στιγμή που (και ως αποτέλεσμα της επέκτασης των πολυεθνικών επιχειρήσεων) ο βαθμός ανοίγματος της αγοράς άρχισε να αυξάνεται, τα έθνη-κράτη έχασαν ένα σημαντικό μέρος της οικονομικής τους κυριαρχίας. Έτσι, επιθετικές δημοσιονομικές πολιτικές για τον έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας δεν είναι πια δυνατές σε ένα πλαίσιο ανοικτών αγορών εμπορευμάτων και κεφαλαίου,

39. Το 1998 ο δείκτης ανοίγματος ως προς το εμπόριο ήταν 51,1 στη Γαλλία, 58,2 στη Γερμανία, 19,6 στην Ιαπωνία, 110,8 στην Ολλανδία, 56,7 στη Βρετανία και 24,3 στις ΗΠΑ. Δηλ. ο μέσος δείκτης για τις σημαντικότερες εμπορικές χώρες ήταν 53,4 (World Bank, *World Development Report 2000/2001*, Πίν. 1 και 15).

ΔΕΙΚΤΗΣ ΑΝΟΙΓΜΑΤΟΣ ΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΟ* ΣΤΙΣ ΜΕΓΑΛΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΕΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ					
	1913	1950	1973	1980	1996
Γαλλία	35,4	21,2	29,0	44,0	45,0
Γερμανία	35,1	20,1	35,2		46,0
Ιαπωνία	31,4	16,9	18,3	28,0	17,0
Ολλανδία	103,6	70,2	80,1	103,0	100,0
Βρετανία	44,7	36,0	39,3	52,0	58,0
ΗΠΑ	11,2	7,0	10,5	21,0	24,0

* Λόγος του εμπορίου (εξαγωγές και εισαγωγές) προς το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε τρέχουσες τιμές.
 Πηγή: Paul Hirst and Grahame Thompson, *Globalisation in Question*, Πίνακας 2.5 (για τις χρονιές 1913, 1950 και 1973) και World Development Report της Παγκόσμιας Τράπεζας 1998/99, Πιν. 20.

ενώ ο σημερινός βαθμός ενσωμάτωσης στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς κάνει σχεδόν αδύνατες οποιεσδήποτε πραγματικά αποκλίνοσες νομισματικές πολιτικές.

Όσον αφορά το δεύτερο επιχείρημα των συγγραφέων ότι οι καθαρά υπερεθνικές επιχειρήσεις είναι σχετικά σπάνιες μιας και οι περισσότερες επιχειρήσεις έχουν κάποια εθνική έδρα, το πραγματικό ζήτημα δεν είναι η αναλογία των πολυεθνικών επιχειρήσεων ως προς το συνολικό αριθμό εταιριών, αλλά η εξουσία που ασκούν. Και τα στατιστικά στοιχεία πάνω σε αυτό είναι αδιαμφισβήτητα.

Στη δεκαετία του 1990, οι 500 πολυεθνικές επιχειρήσεις στην κορυφή της πυραμίδας είχαν υπό τον έλεγχο τους το 70% του παγκόσμιου εμπορίου, το 80% των ξένων επενδύσεων και το 30% του παγκόσμιου Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος.⁴⁰ Επιπλέον το ζήτημα δεν είναι το εάν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις έχουν μια εθνική βάση, ή, αντίθετα, είναι ακρατικά σώματα, αλλά το εάν οι δραστηριότητές τους και ιδιαίτερα το εμπόριο, οι επενδύσεις και η παραγωγή εκτείνονται πολύ πέρα από τα

40. Βλ. T. Lang and C. Hines, *The New Protectionism*, London: Earthscan, 1993, κεφ. 3. Βλ., επίσης, *The Ecologist*, τόμ. 22, αρ. 4, Ιούλ.-Αύγ. 1992, σελ. 159.

εθνικά τους όρια. Σε αυτή την προβληματική η εθνική έδρα εξακολουθεί να είναι πολύ χρήσιμη για τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, εφόσον τους προσπορίζει διάφορα πλεονεκτήματα έναντι των ανταγωνιστών τους, και το γεγονός αυτό είναι απόλυτα συμβατό με τη σημερινή επιταχυνόμενη αγοραιοποίηση⁴¹ της οικονομίας. Στην πραγματικότητα η θέση που υποστηρίζεται εδώ, όσον αφορά τη σημασία που έχουν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις σε σχέση με τη διεθνοποίηση, έχει πολλά κοινά στοιχεία με τη θέση της Susan Strange ότι «δεν είναι το φαινόμενο της πολυεθνικής επιχείρησης που είναι καινούργιο, αλλά η αλλαγή του συσχετισμού μεταξύ, από τη μια μεριά, των εταιριών που απευθύνονται αποκλειστικά στην τοπική ή εγχώρια αγορά και, από την άλλη, αυτών που απευθύνονται στην παγκόσμια αγορά και εν μέρει παράγουν σε χώρες άλλες από την αρχική τους έδρα».⁴²

Όσον αφορά το τρίτο επιχείρημα των συγγραφέων ότι η παγκόσμια οικονομία σήμερα δεν είναι πραγματικά παγκόσμια εφόσον το εμπόριο, οι ξένες άμεσες επενδύσεις και οι χρηματοπιστωτικές ροές είναι συγκεντρωμένες στις «Χώρες της Τριάδας» (NAFTA, Ευρωπαϊκή Ένωση, Ιαπωνία), είναι πράγματι σωστό ότι ο μεγάλος όγκος του βιομηχανικού εμπορίου των προηγμένων οικονομιών της αγοράς λαμβάνει χώρα ανάμεσα σε αυτές τις χώρες και μόνο ένα μικρό κλάσμα (περίπου το 1,5% εξαιρώντας την Κίνα) γίνεται ανάμεσα σε αυτές και το Νότο⁴³. Ωστόσο αυτό δεν είναι ένα επιχείρημα ενάντια στο γεγονός της παγκοσμιοποίησης, αλλά ενάντια στον τύπο της παγκοσμιοποίησης που λαμβάνει χώρα. Η επέκταση της οικονομίας της αγοράς, καθώς και η διεθνοποίησή της, ήταν πά-

41. Με τον όρο αγοραιοποίηση εννοούμε την ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος. Η διαδικασία αγοραιοποίησης ορίζεται ως η ιστορική διαδικασία που έχει οδηγήσει στο μετασχηματισμό των κοινωνικά ελεγχόμενων αγορών του παρελθόντος στη σημερινή οικονομία της αγοράς (βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., κεφ. 1).

42. S. Strange, «Rethinking Structural Change in the International Political Economy: States, Firms and Diplomacy», στο R. Stubbs and G. Underhill, *Political Economy and the Changing Global Order*, London: Macmillan, 1994, σελ. 104.

43. L. Elliott, *The Guardian*, 11/12/2000.

ντοτε ανομοιογενής, ακριβώς εξαιτίας της ουσιαστικά αυτορυθμιζόμενης φύσης της. Επομένως δεν έχει κανένα νόημα να προσδοκάμε ότι η σημερινή διεθνοποίηση, που στηρίζεται στον υψηλότερο βαθμό αγοραιοποίησης στην Ιστορία, θα είναι κάτι το διαφορετικό. Είναι δηλαδή αναπόφευκτη η συγκέντρωση της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς στο Βορρά, ο οποίος έχει ήδη δημιουργήσει, μέσα στη διαδικασία αγοραιοποίησης, εγγενή συγκριτικά πλεονεκτήματα στην παραγωγικότητα, την αποτελεσματικότητα, την τεχνολογία και την ανταγωνιστικότητα.⁴⁴

Τέλος, όσον αφορά το επιχείρημα των συγγραφέων, το οποίο είναι στην πραγματικότητα το κύριο επιχείρημα που χρησιμοποιεί η ρεφορμιστική Αριστερά, ότι οι παγκόσμιες αγορές δεν είναι πέραν ρυθμίσεως και ελέγχου, και ότι οι μεγάλες οικονομικές δυνάμεις «έχουν την ικανότητα να ασκούν ισχυρές καθοδηγητικές πιέσεις στις αγορές κεφαλαίου και σε άλλες οικονομικές τάσεις», θα υποστήριζα ότι η θέση που προτάσσεται σε αυτό το βιβλίο δεν συνεπάγεται την εξάλειψη του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους, πόσο μάλλον την υλική εξαφάνισή του στο πολιτικό επίπεδο. Αυτό που όντως συνεπάγεται είναι ότι το κράτος, τα τελευταία 25 περίπου χρόνια, ουσιαστικά χάνει την οικονομική του κυριαρχία. Στην πραγματικότητα, οι ίδιοι οι συγγραφείς το παραδέχονται αυτό σιωπηρά, όταν χαρακτηρίζουν «ριζοσπαστικό» ακόμα και το στόχο για πλήρη απασχόληση⁴⁵ - δηλ. τον κύριο στόχο της σοσιαλδημοκρατίας σ' ολόκληρη την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Είναι συνεπώς ξεκάθαρο ότι, όταν οι συγγραφείς υποστηρίζουν πως «οι διαδικασίες της διεθνοποίησης, όχι μόνο δεν υποβαθμίζουν το έθνος-κράτος, αλλά ενδυναμώνουν τη σημασία του με πολλούς τρόπους»,⁴⁶ αυτό που έχουν κατά νου δεν είναι οι αποτελεσματικοί κοινωνικοί έλεγ-

44. Για την άνιση παγκόσμια ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς, βλ. Τ. φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., κεφ. 3 και *Εξαρτημένη ανάπτυξη*, Εξάντας, 1985 και 1987, κεφ. Γ.

45. P. Hirst and Gr. Thompson, *Globalisation in Question*, ό.π., σελ. 6.

46. Ό.π., σελ. 17.

χοι για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος, αλλά, κυρίως, οι «ρυθμιστικοί έλεγχοι».⁴⁷

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι ακόμα και όταν οι συγγραφείς αναφέρονται στην πιθανότητα μιας «νέας πολυκεντρικής εκδοχής της μεικτής οικονομίας» για την επίτευξη «φιλόδοξων» στόχων, η μόνη προϋπόθεση που αναφέρουν είναι «μια πολιτική με μεγάλο βαθμό κοινού συντονισμού από την πλευρά των μελών της Τριάδας».⁴⁸ Αυτό όμως που δεν εξηγούν είναι το γιατί οι ελίτ, που ελέγχουν την Τριάδα, θα υιοθετήσουν πολιτικές για τη δημιουργία μιας νέας παγκόσμιας μεικτής οικονομίας. Στην πραγματικότητα, το μόνο επιχείρημα που προτάσσουν οι συγγραφείς για να υποστηρίξουν αυτή τη θέση είναι η παλιά θεωρία της υποκατανάλωσης, ότι δηλαδή η αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης δεν είναι βιώσιμη σ' ένα πλαίσιο μεγάλης ανισότητας, που οδηγεί αναπόφευκτα σε χαμηλή ζήτηση.⁴⁹ Αλλά αυτό το επιχείρημα παραβλέπει το γεγονός ότι η οικονομία ανάπτυξης δεν έχει παρουσιάσει ιδιαίτερη δυσκολία στο να αυτοαναπαράγεται, στο βαθμό που η «κοινωνία των δύο τρίτων» επεκτείνει την κατανάλωσή της. Είναι ξεκάθαρο επομένως ότι για τους συγγραφείς, καθώς και για τη ρεφορμιστική Αριστερά γενικότερα, ο μόνος τρόπος για να πειστούν οι ελίτ της Τριάδας να υιοθετήσουν μια τέτοια οικονομία είναι μέσω κάποιας μορφής πίεσης «από τα κάτω» - ανεξάρτητα από το κρίσιμο θέμα αν μια μεικτή οικονομία είναι ακόμη εφικτή σήμερα!

Ο λόγος για τον οποίον η ρεφορμιστική Αριστερά καταλήγει σε τέτοιου είδους ανόητα συμπεράσματα είναι ότι το σημείο εκκίνησής της εί-

47. Αυτό γίνεται φανερό από αποσπάσματα όπως το ακόλουθο: «Οι εθνικές κυβερνήσεις δεν έχουν αποδειχτεί ανίσχυρες απέναντι σε μια τεράστια; "παγκοσμιοποίηση" του διεθνούς χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Αντίθετα, έχουν ενώσει τις δυνάμεις τους για να οργανώσουν μια αποτελεσματική εποπτεία της νέας κατάστασης. Η εποπτεία όμως αυτή παραμένει η περιορισμένη εποπτεία μιας καθοδηγούμενης από την αγορά διεθνούς οικονομίας. Η ρύθμιση δεν προσπαθεί να τροποποιήσει τον καθορισμό των τιμών από τις αγορές σύμφωνα με την κατεύθυνση των ροών κεφαλαίου», P. Hirst and Gr. Thompson, *Globalisation in Question*, ό.π., σελ. 134-35.

48. Ό.π., σελ. 152.

49. Ό.π., σελ. 163.

ναί είτε μια χοντροκομμένη μαρξιστική ανάλυση, που υποθέτει ότι η σημερινή διεθνοποίηση δεν είναι καθόλου διαφορετική από την προηγούμενη διεθνοποίηση, η οποία εμφανίστηκε στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού (αν όχι ακόμη πιο πριν, όπως υποστηρίζει ο Wallerstein) είτε, εναλλακτικά -όπως στην περίπτωση των Hirst και Thompson- μια ανιστόρητη ανάλυση της οικονομίας της αγοράς, που υποθέτει ότι η σημερινή διεθνοποίηση είναι απλώς ένα συγκυριακό φαινόμενο και όχι μια δομική αλλαγή.⁵⁰ Το συμπέρασμα που βγάζουν και οι δύο τύποι ανάλυσης είναι ότι η σημερινή «παγκοσμιοποιημένη» οικονομία είναι ακόμη «ελέγξιμη» και ότι συνεπώς το μόνο που είναι αναγκαίο για την εισαγωγή ενός συστήματος αποτελεσματικού ελέγχου πάνω της είναι η δραστική πίεση από το «κίνημα» κατά της παγκοσμιοποίησης.

Ωστόσο το γεγονός ότι η οικονομία της αγοράς είναι ελέγξιμη, με τη στενή έννοια της ρύθμισης, είναι προφανές σε όλους, εκτός ίσως από ορισμένους ακραίους υποστηρικτές της παγκοσμιοποίησης. Το πραγματικό ζήτημα είναι εάν τα έθνη-κράτη είναι ακόμα ικανά, σε μια διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, να επιβάλουν αποτελεσματικούς κοινωνικούς ελέγχους για την προστασία του ανθρώπου και της φύσης, ή εάν αντίθετα τέτοιοι έλεγχοι δεν είναι πια εφικτοί, ούτε στο επίπεδο του έθνους-κράτους ούτε στο επίπεδο του οικονομικού μπλοκ, αλλά ούτε ακόμη και στο πλανητικό επίπεδο.

Έτσι, όσον αφορά το κρατικό επίπεδο, αν λάβουμε υπόψη την τεράστια αύξηση της ξένης διείσδυσης στις χρηματιστηριακές αγορές και στις αγορές κρατικών ομολόγων,⁵¹ που έχει λάβει χώρα στο τελευταίο τέταρτο του αιώνα περίπου, γίνεται προφανές ότι καμιά εθνική κυβέρνηση δεν μπορεί να ακολουθήσει σήμερα οικονομικές πολιτικές που δεν εγκρίνονται από τις αγορές κεφαλαίου. Οι αγορές αυτές έχουν σήμερα τη δύναμη να δημιουργούν αβάσταχτη οικονομική πίεση στη δανειολη-

50. Ό.π., σελ. 15.

51. Η ξένη διείσδυση στις εθνικές αγορές κρατικών ομολόγων στις προηγούμενες καπιταλιστικές χώρες αυξήθηκε κατά 50% τη δεκαετία του 1980 (από 10% το 1983 σε 15% το 1989). Ό.π., Πίν. 2.11.

πτική ικανότητα, στην αξία του νομίσματος και στη ροή επενδύσεων μιας χώρας. Αν υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα υιοθετεί, ενάντια στο ρεύμα, πολιτικές για να αντιστρέψει την ελαστικοποίηση των αγορών εργασίας ή, εναλλακτικά, πιο επιθετικές πολιτικές για να επιβραδύνει το φαινόμενο του θερμοκηπίου, εύκολα μπορεί να δειχθεί ότι σε συνθήκες ελεύθερης διακίνησης του κεφαλαίου το αποτέλεσμα θα ήταν μια φυγή κεφαλαίου και μια πίεση στις αντίστοιχες συναλλαγματικές και χρηματιστηριακές τιμές, δηλ. εξελίξεις που θα μπορούσαν εύκολα να οδηγήσουν σε μια ύφεση, αν όχι σε μια πλήρη κρίση. Είναι για τους λόγους αυτούς που ο Mitterand και ο Jospin αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν κάθε ιδέα προσφυγής στις παλιές σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές, ενώ ο La Fontaine υποχρεώθηκε να απομακρυνθεί από τη γερμανική κυβέρνηση.

Η περίπτωση του La Fontaine είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική όσον αφορά τη δύναμη των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Όπως την περιγράφει η (ρεφορμίστρια) συγγραφέας ενός πολύ πρόσφατου βιβλίου πάνω στη δύναμη των μεγάλων επιχειρήσεων:⁵²

Στη Γερμανία, όπου, ως αποτέλεσμα της μείωσης των επιχειρηματικών φόρων, τα έσοδα από τη φορολόγηση επιχειρήσεων έχουν μειωθεί κατά 50% στα τελευταία 20 χρόνια οδηγώντας σε μια αύξηση των επιχειρηματικών κερδών της τάξης του 90%, μια ομάδα εταιρειών (στην οποία περιλαμβάνονται η Deutsche Bank, η BMW, η Daimler-Benz και η RWE, ο γερμανικός ενεργειακός και βιομηχανικός όμιλος εταιρειών), το 1999 ματαίωσε την προσπάθεια του υπουργού οικονομικών O. La Fontaine να αυξηθεί η φορολογική επιβάρυνση των γερμανικών εταιρειών, απειλώντας πως θα μεταφέρουν τις επενδύσεις ή τα εργοστάσια σε άλλες χώρες εάν η κυβερνητική πολιτική δεν τους βόλευε. «Είναι ένα ζήτημα που θέτει σε κίνδυνο τουλάχιστον 14.000

52. N. Hertz, «Why we must stay silent no longer», *The Observer*, 8/4/01. Βλέπε ακόμη το βιβλίο της ίδιας, *The Silent Takeover: Global Capitalism and the Death of Democracy*, London: Heinemann, 2001.

θέσεις εργασίας» απείλησε ο Dieter Schweer, εκπρόσωπος του ομίλου RWE. «Εάν η επενδυτική κατάσταση δεν είναι πια ελκυστική, θα εξετάσουμε κάθε δυνατότητα μεταφοράς των επενδύσεων μας στο εξωτερικό». Έτσι, η Daimler-Benz πρότεινε την επανεγκατάσταση στις ΗΠΑ ενώ άλλες εταιρείες απείλησαν πως θα διακόψουν την αγορά κρατικών ομολόγων και τις επενδύσεις στη γερμανική οικονομία. Δοθείσας της δύναμης που έχουν αυτές οι επιχειρήσεις, οι απειλές τους πάρθηκαν στα σοβαρά. Μέσα σε λίγους μήνες η Γερμανία σχεδίαζε φορολογικές ελαφρύνσεις για τις επιχειρήσεις, που θα έριχναν τους φόρους στις γερμανικές εταιρείες κάτω από τα επίπεδα των ΗΠΑ. Όπως σχολίασε εκείνη την περίοδο ένας από τους κυριότερους συμβούλους του G. Schronder στην Washington: «Η Deutsche Bank και οι βιομηχανικοί γίγαντες σαν την Mercedes παραείναι ισχυροί για την εκλεγμένη κυβέρνηση του Βερολίνου».

Η κατάσταση δεν είναι πολύ διαφορετική όσον αφορά τα οικονομικά μπλοκ. Αν ένα μπλοκ, όπως η ΕΕ, αποπειραθεί να εισαγάγει το είδος των πολιτικών που ήταν δημοφιλείς στη διάρκεια της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης (π.χ. πολιτικές με στόχο την επέκταση του κράτους πρόνοιας ανεξάρτητα από τις συνέπειες τους στον πληθωρισμό) ή, εναλλακτικά, αποπειραθεί να εισαγάγει αυστηρούς περιβαλλοντικούς ελέγχους, ασχέτως των συνεπειών τους στην κερδοφορία, τότε αυτό το μπλοκ, αντιμετωπίζει τον άμεσο κίνδυνο μιας σημαντικής φυγής κεφαλαίου προς τα άλλα μπλοκ, με σοβαρές επιπτώσεις στο νόμισμά του, στη συγκεκριμένη περίπτωση το ευρώ, έναντι των νομισμάτων των άλλων μπλοκ. Ο κίνδυνος μάλιστα αυτός είναι ιδιαίτερα σημαντικός στην περίπτωση της ΕΕ όπου η χρόνια αδυναμία του ευρώ έναντι του δολαρίου φαίνεται να αντανακλά το γεγονός ότι τα υπολείμματα του κράτους πρόνοιας στην Ευρώπη είναι, ακόμη, πιο σημαντικά από αυτά των ΗΠΑ. Η διαδικασία διεθνοποίησης και ο σημερινός βαθμός ανοίγματος των αγορών συνεπάγονται την ομογενοποίηση των κοινωνικών ελέγχων στις μεγάλες οικονομίες της αγοράς. Από τη στιγμή όμως που η ομογενοποίηση αυτή, κάτω από συνθήκες σκληρού ανταγωνισμού, βασίζεται στην αρχή του «ελάχιστου κοινού παρανομαστή» και με δεδομένη τη σημερινή διαφορά

στους κοινωνικούς ελέγχους των χωρών της Τριάδας, η ιδέα ότι είναι ακόμα εφικτή η εισαγωγή αποτελεσματικών κοινωνικών ελέγχων (που θα προκληθεί με πρωτοβουλία του κράτους ή της «κοινωνίας των πολιτών») καθίσταται κενή νοήματος. Επομένως, οι ιδέες που υιοθετούν σήμερα πολλοί στη ρεφορμιστική Αριστερά ότι η παγκοσμιοποίηση θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια απόπειρα των ΗΠΑ να επιβάλουν τη δική τους εκδοχή καπιταλισμού ελεύθερης αγοράς, στην οποία θα μπορούσε να αντισταθεί μια ΕΕ που θα βασίζεται σε μια κοινωνική αγορά,⁵³ (ή, ακόμη χειρότερα, σε ένα νέο είδος «καλού» εθνικισμού)⁵⁴ αντανακλούν απλώς την παρούσα ηττοπάθεια της Αριστεράς και τη ροπή της στο να πιστεύει ουτοπικούς μύθους.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να ρωτήσει κανείς: «δεν υπάρχει δυνατότητα για μια διεθνή συμφωνία των χωρών της Τριάδας (της G7+1 για παράδειγμα) που θα επέβαλε τέτοιους αποτελεσματικούς ελέγχους;» Όμως, όπως μπορεί να διαβεβαιώσει οποιοσδήποτε έχει στοιχειώδεις γνώσεις πάνω στην ιστορική δυναμική της οικονομίας της αγοράς και τις πολιτικές και οικονομικές δομές που προέκυψαν από αυτήν τη δυναμική, αυτή είναι μονάχα μια θεωρητική δυνατότητα. Είναι φανερό ότι παρόμοιοι έλεγχοι θα αμφισβητούσαν έντονα τη λογική και δυναμική της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και ως τέτοιοι θα δέχονταν την άμεση και έμμεση επίθεση των πελώριων πολυεθνικών επιχειρήσεων, οι οποίες ελέγχουν όχι μόνο τις οικονομίες της αγοράς αλλά επίσης τα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (στα οποία στηρίζεται αποφασιστικά η προβολή των επαγγελματιών πολιτικών), και ασφαλώς τις πηγές χρηματοδότησης των πανάκριβων εκλογικών εκστρατειών τους. Συνεπώς το να απαιτεί κανείς σήμερα την επιβολή κοινωνικών ελέγχων πάνω στις οικονομικές ελίτ, έτσι ώστε να προστατευθούν αποτελεσματικά η εργασία και το περιβάλλον (πέρα από ρυθμιστικούς και άλλους ανώδυνους ελέγχους στις δραστηριότητές τους), ισοδυναμεί με το να απαιτεί την επιβολή δραστηκών

53. J. Gray, *False Dawn: The Delusions of Global Capitalism*, London: Granta books, 1998.

54. Βλ. Fr. Jameson, «Globalisation and strategy», *New Left Review*, Ιούλ.-Αύγ. 2000.

περιορισμών στην ίδια τη δυναμική του συστήματος της οικονομίας της αγοράς - μια δυναμική που στηρίζεται καθοριστικά στην οικονομική υγεία των οικονομικών ελίτ και ιδιαίτερα των πολυεθνικών επιχειρήσεων. Πάνω σε αυτό, οι φιλελεύθεροι, νεοφιλελεύθεροι και σοσιαφιλελεύθεροι οικονομολόγοι είχαν πάντοτε δίκιο: κάθε αποτελεσματικός κοινωνικός έλεγχος πάνω στις αγορές για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος θα είχε αναγκαστικά αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομική αποτελεσματικότητα (όπως ορίζεται σήμερα) και συνεπώς στην κερδοφορία, τα εισοδήματα και τον πλούτο των οικονομικών ελίτ.

Σε αυτή την προβληματική η εξήγηση που δίνει η ρεφορμιστική Αριστερά για την άνοδο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης με αναφορά στη «μεταστροφή» των παλιών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων και την προδοσία από τη μεριά τους των σοσιαλιστικών ιδανικών ή με αναφορά στην «ιστορική ήττα της Αριστεράς» μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», δίνει μια διαστρεβλωμένη εικόνα της πραγματικότητας. Αν και είναι αλήθεια ότι η «έκλειψη» του κινήματος της εργατικής τάξης στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην άνοδο του νεοφιλελευθερισμού, εντούτοις ο αποδεκατισμός της εργατικής τάξης ήταν άμεσα συνδεδεμένος, όπως θα δούμε παρακάτω, με τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς και, ειδικότερα, με τη δραστική αλλαγή στη διάρθρωση της απασχόλησης ως αποτέλεσμα τεχνολογικών και οικονομικών αλλαγών. Επομένως η μεταστροφή των παλιών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων θα μπορούσε να εξηγηθεί με αναφορά στην αλλαγή στη διάρθρωση του εκλογικού σώματος, ως αποτέλεσμα των αντίστοιχων αλλαγών στη διάρθρωση της απασχόλησης, και ακόμη με αναφορά στον αυξημένο βαθμό ανοίγματος της αγοράς - πράγμα που έκανε τις κρατικιστικές πολιτικές, που εφαρμόζονταν κατά τη διάρκεια της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, ασύμβατες με τις αναπτυξιακές ανάγκες της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς.

Είναι συνεπώς προφανές ότι η γενική μετατόπιση προς τα Δεξιά, η οποία έχει σφραγίσει τη νεοφιλελεύθερη μορφή της νεωτερικότητας, παρακίνησε πολλούς στην Αριστερά να μετακινηθούν προς τη θέση που κάποτε καταλάμβαναν οι παλιοί σοσιαλδημοκράτες - οι οποίοι με τη σειρά τους έχουν μετακινηθεί προς το σοσιαφιλελευθερισμό και έχουν ρε-

αλιστικά αποδεχθεί τη μη αντιστρεψιμότητα της σημερινής παγκοσμιοποίησης. Αυτό δεν προκαλεί έκπληξη, αν λάβει κανείς υπόψη το γεγονός ότι η αποδοχή της συστημικής φύσης της σημερινής παγκοσμιοποίησης θα είχε σοβαρές πολιτικές συνέπειες. Με άλλα λόγια, η αναγνώριση από την Αριστερά του συστημικού χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης θα την έβαζε σε ένα σημαντικό δίλημμα: είτε να υιοθετήσει τη σημερινή παγκοσμιοποίηση με ορισμένες επιφυλάξεις (όπως κάνουν οι σοσιαλφιλελεύθεροι) είτε να την απορρίψει συνολικά, και να αμφισβητήσει το θεμελιώδη θεσμό που οδήγησε σ' αυτήν κατά πρώτο λόγο - το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Είναι προφανές ότι η σημερινή ηττοπαθής και γενικά κομφορμιστική (συχνά λόγω των μεταμοντέρνων επιρροών) Αριστερά έχει επιλέξει μια ενδιάμεση οδό ανάμεσα σε αυτά τα δύο «άκρα» η οποία συνεπάγεται σημαντικές μεταρρυθμίσεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας - οι οποίες, όμως, είναι αδύνατες μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Αυτό που είναι πράγματι ειρωνικό είναι ότι η ρεφορμιστική Αριστερά αιτιολογεί την εγκατάλειψη κάθε οράματος για έναν εναλλακτικό τρόπο οργάνωσης της οικονομίας (πέρα από τα συστήματα της οικονομίας της αγοράς και του κεντρικού σχεδιασμού) με μια επίκληση στο «ρεαλισμό» όταν, στην πραγματικότητα, οι ρεφορμιστικές της προτάσεις σήμερα είναι πολύ πιο ουτοπικές από τα οράματα του σοσιαλιστικού κρατισμού, τα οποία υποστήριζε πριν την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού»!

Αλλά ας περάσουμε τώρα στις «ενδιάμεσες προσεγγίσεις» στην παγκοσμιοποίηση στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω.

Οι νεο-ορθόδοξες μαρξιστικές προσεγγίσεις

Πολύ πρόσφατα, αναπτύχθηκαν δυο νέα είδη νεο-ορθόδοξων μαρξιστικών προσεγγίσεων πάνω στο θέμα της παγκοσμιοποίησης: η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης (Leslie Sklair)⁵⁵ και η αντίλη-

55. L. Sklair, *The Transnational Capitalist Class*, Oxford: Blackwell, 2001.

ψη της παγκοσμιοποίησης ως «αυτοκρατορίας» (Michael Hardt και Antonio Negri).⁵⁶ Ένα πολύ ενδιαφέρον στοιχείο των νέων αυτών προσεγγίσεων είναι ότι μολονότι αναπτύσσουν ένα εντελώς διαφορετικό αναλυτικό πλαίσιο από αυτό της ρεφορμιστικής Αριστεράς για τη φύση της παγκοσμιοποίησης καταλήγουν σε παρόμοια ρεφορμιστικά συμπεράσματα! Έτσι, αντίθετα με τις προσεγγίσεις της ρεφορμιστικής Αριστεράς σύμφωνα με τις οποίες η σημερινή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση είναι μια συνωμοσία, αν όχι ένας μύθος, που είναι οπωσδήποτε αντιστρέψιμη ακόμη και μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς, τόσο η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης όσο και αυτή της παγκοσμιοποίησης ως «αυτοκρατορίας» υποθέτουν ότι η παγκοσμιοποίηση είναι ένα πραγματικό, καινούργιο και μη αντιστρέψιμο φαινόμενο. Οι Hardt και Negri μάλιστα προχωρούν ένα βήμα περισσότερο και θεωρούν την παγκοσμιοποίηση όχι μόνο μη αντιστρέψιμη αλλά και ευπρόσδεκτη, ως μια «αντικειμενική» βάση στην οποία θα μπορούσε να κτιστεί μια εναλλακτική παγκοσμιοποίηση (μολονότι η έννοια της εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης ποτέ δεν συγκεκριμενοποιείται).⁵⁷ Παρά τις αναλυτικές όμως διαφορές, τα αιτήματα που προβάλλει η Αριστερά, τόσο η ρεφορμιστική όσο και η μαρξιστική, είναι παρόμοια και τα περισσότερα υποθέτουν επιστροφή σε κάποιο είδος διεθνούς κρατισμού που θα έλεγχε την παγκοσμιοποίηση εξασφαλίζοντας, για παράδειγμα, την ελεύθερη κίνηση εργασίας, έναν κοινωνικό μισθό και εγγυημένο ελάχιστο εισόδημα για όλους, ελεύθερη πρόσβαση στις πηγές γνώσης, πληροφοριών και επικοινωνιών κ.λπ.⁵⁸

56. M. Hardt and A. Negri, *Empire*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001.

57. Δεν είναι περίεργο ότι αυτού του είδους η ανάλυση και τα συμπεράσματα προβάλλονται μαζικά από τα κατεστημένα ΜΜΕ τα οποία ελέγχει η υπερεθνική ελίτ, με τον *Observer* να χαρακτηρίζει την «Αυτοκρατορία» ως το «νέο κομμουνιστικό μανιφέστο» (*The Observer*, 15/7/01· βλ. ακόμη, *New York Times*, 20/7/01) και ότι μετά από όλη αυτή την προβολή το βιβλίο έγινε γρήγορα μπεστ σέλερ!

58. M. Hardt and A. Negri, *Empire*, ό.π., σελ. 393-413.

α. *Η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης*

Η πρόσφατη αυτή προσέγγιση, που αποτελεί μια απόπειρα θεωρητικής ανάλυσης της παγκοσμιοποίησης από μαρξιστική σκοπιά, περιέχει ένα μείγμα συστημικών και μη συστημικών στοιχείων και προσφέρει αναλυτικές παρατηρήσεις πάνω στο ζήτημα οι οποίες είναι σημαντικά διαφορετικές από τις θέσεις που υιοθετεί η ρεφορμιστική Αριστερά. Σημείο εκκίνησης σε αυτή την προσέγγιση είναι η σκληρή κριτική που ασκεί κατά της ρεφορμιστικής Αριστεράς στη βάση του ότι η τελευταία όχι μόνο δεν βλέπει το προφανές γεγονός ότι οι διάφορες διαδικασίες παγκοσμιοποίησης που λαμβάνουν χώρα αυτήν τη στιγμή είναι πραγματικές, αλλά ακόμη χαρακτηρίζει ανόητα την παγκοσμιοποίηση ως ένα είδος ιδεολογίας, αν όχι ένα μύθο ή χίμαιρα!⁵⁹ Ωστόσο, αυτός ο ρεαλισμός δεν αποτρέπει το δημιουργό της προσέγγισης της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης από το να βγάλει το καθόλου ρεαλιστικό συμπέρασμα ότι οι εθνικές κυβερνήσεις μπορούν να μεταρρυθμίσουν αποτελεσματικά την παγκοσμιοποίηση, ακόμη και μέσα στο υπάρχον σύστημα της οικονομίας της αγοράς, εφόσον «η παγκοσμιοποίηση κατευθύνεται από αναγνωρίσιμους δράστες που λειτουργούν μέσα από θεσμούς που τους ανήκουν και/ή είναι υπό τον έλεγχο τους».⁶⁰

59. Βλ., για την παρ' ημίν ανάπτυξη αυτής της ρεφορμιστικής άποψης, Κ. Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη χίμαιρα*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Α. Λιβάνη, 1999.

60. L. Sklair, *The Transnational Capitalist Class*, ό.π., σελ. 1. Το συμπέρασμα για το ρεφορμιστικό χαρακτήρα της προσέγγισης της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης ενισχύεται από την εκπεφρασμένη επιθυμία του συγγραφέα για μια «πάλη για την υπονόμευση της καπιταλιστικής ηγεμονίας σε παγκόσμια κλίμακα και για την αντικατάστασή της με μια πιο γνήσια δημοκρατία», την οποία στη συνέχεια ορίζει ως βασιζόμενη στις εξής αρχές: «κράτος δικαίου, ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι και ελευθερία της έκφρασης, ελεύθερες εκλογές, διαφάνεια στις δημόσιες υποθέσεις - αρχές (οι οποίες) ως ελάχιστες συνθήκες, ακόμη και αν τηρούνται ελλιπώς, είναι μακροπρόθεσμα αναγκαίες, τόσο για τον παγκόσμιο καπιταλισμό που βασίζεται στη μαζική κατανάλωση της αγοράς, όσο και για οποιαδήποτε βιώσιμη σοσιαλιστική εναλλακτική πρόταση» (σελ. 300-301). Είναι προφανές ότι οι απροσδιόριστοι «βιώσιμες σοσιαλιστικές εναλλακτικές προτάσεις» μαζί με την παραπάνω περιγραφή των κύριων χαρακτηριστικών της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» φωτογραφίζουν μια μελλοντική κοινωνία που θα βασίζεται σε κάποιο είδος «δημοκρατίας» κρατικιστικού σοσιαλισμού συν κάποιο είδος οικονομίας της αγοράς, που θα έχει «εξαγνιστεί» από το μονοπωλιακό χαρακτήρα της.

Παρ' όλα αυτά, όμως, η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης κάνει ένα σημαντικό βήμα πέρα από τις συνηθισμένες μαρξιστικές ή βαλερσταϊνικές προσεγγίσεις, οι οποίες θεωρούν πως ο καπιταλισμός οργανώνεται πρωταρχικά μέσω εθνικών οικονομιών, με αποτέλεσμα να μην είναι ικανές να δουν ότι η σημερινή διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς είναι ένα νέο φαινόμενο. Αντίθετα, η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης βλέπει την παγκοσμιοποίηση ως ένα νέο φαινόμενο που αποτελεί συνέπεια μιας σειράς τεχνολογικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών-ιδεολογικών καινοτομιών, οι οποίες ξεκίνησαν να αλλάζουν τον κόσμο στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα. Ο βασικός παράγοντας που προκάλεσε όλες αυτές τις αλλαγές -και πάνω σε αυτό η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης πλησιάζει την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας- ήταν η ανάπτυξη, στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, των πολυεθνικών επιχειρήσεων, οι οποίες διαφέρουν ριζικά από τις επιχειρήσεις του παρελθόντος.⁶¹ Ήταν αυτή η εξέλιξη που οδήγησε στη σημερινή ανάπτυξη μιας «υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης» η οποία αποτελείται από στελέχη εταιρειών, γραφειοκράτες, πολιτικούς, ακαδημαϊκούς κ.λπ., οι οποίοι «κινούνται» στο παγκόσμιο επίπεδο, καθώς και τις καταναλωτικές ελίτ. Αυτή η νέα τάξη αρχίζει να δρα ως μια υπερεθνική κυρίαρχη τάξη σε δύο σημαντικές σφαίρες στις οποίες αυτή η προσέγγιση αντιλαμβάνεται δύο αναδυόμενες κεντρικές κρίσεις: την ταυτόχρονη δημιουργία αυξανόμενης φτώχειας και αυξανόμενου πλούτου, και τη μη (οικολογική) βιωσιμότητα του συστήματος. Στην πραγματικότητα, οι δύο αυτές σφαίρες είναι επίσης εκείνες που αναγνωρίζονται από την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας ως οι δύο κύριες συνιστώσες της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης,⁶² δηλ. η αυξανόμενη συγκέντρωση εισοδήματος και πλούτου στο εθνικό και διεθνικό επίπεδο, και η οικολογική κρίση - μια κρίση που έχει επιδεινωθεί σημαντικά στο τελευταίο μισό του αιώνα περίπου, ως αποτέ-

61. L. Sklair, *The Transnational Capitalist Class*, ό.π., σελ. 19.

62. Βλ. Τ. φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σελ. 259-264 και 273-277.

λεσμα του γεγονότος ότι η ιδεολογία που αποτελεί το συνεκτικό δεσμό της νέας μορφής της οικονομίας της αγοράς είναι ο καταναλωτισμός, ένα παράγωγο της ιδεολογίας ανάπτυξης που στηρίζει τη σημερινή οικονομία της αγοράς.⁶³

Υπάρχουν δύο βασικά σημεία κριτικής που θα μπορούσε να προβάλει κανείς ενάντια στην αντίληψη της παγκοσμιοποίησης που υιοθετεί η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης.

Το πρώτο αναφέρεται στο γεγονός πως αυτή η προσέγγιση δίνει την εντύπωση ότι η νέα υπερεθνική καπιταλιστική τάξη είναι η αιτία της σημερινής παγκοσμιοποίησης ενώ, στην πραγματικότητα, είναι μόνο το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας. Με άλλα λόγια, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν η δυναμική της οικονομίας της αγοράς η οποία οδήγησε στις πολυεθνικές επιχειρήσεις και, συνεπώς, στη δημιουργία μιας νέας υπερεθνικής ελίτ, η οποία θεσμοποίησε τη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και την αλληλένδετη νεοφιλελεύθερη μορφή της νεωτερικότητας.⁶⁴ Αντίστοιχα, ήταν η δυναμική της δημιουργίας εθνικών αγορών και η παράλληλη Βιομηχανική Επανάσταση, που οδήγησαν στη δημιουργία μιας νέας οικονομικής ελίτ η οποία θεσμοποίησε την οικονομία της αγοράς και τη φιλελεύθερη μορφή της νεωτερικότητας. Επομένως, παρόλο που το «υποκειμενικό» στοιχείο (με την έννοια της «κοινωνική πάλης» ανάμεσα στις ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς και την υπόλοιπη κοινωνία) ήταν πάντοτε αποφασιστικό στον καθορισμό του τελικού αποτελέσματος σε κάθε μορφή νεωτερικότητας -φιλελεύθερη, κρατικιστική, νεοφιλελεύθερη-⁶⁵ η σημασία του «αντικειμενικού» στοιχείου (με την έννοια της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς) δεν πρέπει να υποτιμάται. Φαίνεται ωστόσο ότι η αντίδραση ενάντια στον αντικειμενισμό της μαρξιστικής «επιστήμης» της οικονομίας, που ξέσπασε μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού κρατισμού, εξώθησε τους σημερινούς νεομαρξιστές, μεταμαρξιστές κ.λπ. που αποτελούν το κυρίως σώμα της ρεφορμιστικής Αριστεράς, να επικεντρωθούν στο υποκει-

63. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σελ. 133-137.

64. Τ. Fotopoulos, «The Myth of Postmodernity», ό.π.

65. Βλ. Τ. Fotopoulos, «The Myth of Postmodernity», ό.π.

μενικό στοιχείο σε βάρος του αντικειμενικού στην ερμηνεία της Ιστορίας. Αυτό οδήγησε στις κραυγαλέες αντιφάσεις στην ερμηνεία της παγκοσμιοποίησης που εξετάσαμε παραπάνω. Για τον ίδιο λόγο, ο πατέρας της προσέγγισης της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης, στην προσπάθειά του να τονίσει το ρόλο του κράτους στη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς σε βάρος του ρόλου της δυναμικής ανάπτυξη-ή-θάνατος, αναφέρεται στο «παράδοξο» των κρατών τα οποία, καθώς άνοιξαν τις οικονομίες τους στις ξένες επιχειρήσεις, συνέβαλαν στη δημιουργία της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης.⁶⁶

Το δεύτερο σημείο κριτικής αναφέρεται στην αντίληψη της τάξης που υιοθετεί η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης, η οποία είναι ένα αντιφατικό υβρίδιο της μαρξιστικής έννοιας της τάξης και της ταξινομίας του Bourdieu για τις διάφορες μορφές «κεφαλαίου».⁶⁷ χρηματικό κεφάλαιο, πολιτικό κεφάλαιο, οργανωτικό κεφάλαιο, πολιτιστικό και γνωσιακό κεφάλαιο. Κατά την άποψή μου, παρόλο που αυτή η ταξινομία μπορεί να είναι χρήσιμη σε όσους δεν επιθυμούν να εγκαταλείψουν ολοσχερώς τις μαρξιστικές έννοιες (ακόμη κι αν στη διαδικασία τις κάνουν αγνώριστες και συνεπώς άσχετες με το αρχικό τους νόημα), οδηγεί σε αντιφατικά συμπεράσματα όταν χρησιμοποιείται, όπως κάνει ο Sklair, για να οριστούν, ουσιαστικά, οι διάφορες μορφές εξουσίας στη σημερινή κοινωνία. Έτσι, αν και ο συγγραφέας τονίζει ότι «η κρίσιμη εξουσία πηγάζει σε τελική ανάλυση από την ιδιοκτησία και τον έλεγχο των μέσων παραγωγής»⁶⁸ στη συνέχεια περιγράφει τα μέλη της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης ως «τάξη, εφόσον ορίζονται με όρους της σχέσης τους προς τα μέσα παραγωγής, διανομής και ανταλλαγής», και ως καπιταλιστική τάξη, εφόσον «οι κύριες μορφές κεφαλαίου είναι κάτω από την ατομική ή συλλογική ιδιοκτησία και/ή έλεγχο».⁶⁹ Ωστόσο, ο ορισμός που δίνει γι' αυτήν τη νέα καπιταλιστική τάξη περιλαμβάνει πολιτικούς, γρα-

66. L. Sklair, *The Transnational Capitalist Class*, ό.π., σελ. 82.

67. P. Bourdieu, *The State Nobility: Elite Schools in the Field of Power*, Cambridge: Polity Press, 1996.

68. L. Sklair, *The Transnational Capitalist Class*, ό.π., σελ. 14.

69. Ό.π. σελ. 295.

φειοκράτες, στελέχη των ΜΜΕ, ακαδημαϊκούς κ.λπ., οι οποίοι δύσκολα θα μπορούσαν να καταταχθούν στα μέλη της καπιταλιστικής τάξης - εκτός βέβαια εάν βάλει κανείς την έννοια του «κεφαλαίου» στην προκρούστεια κλίνη, όπως κάνει ο Sklair, ώστε να καλύπτει κάθε μορφή εξουσίας. Αλλά τότε αυτή η απόπειρα να οριστεί η νέα καπιταλιστική τάξη μπορεί να ιδωθεί απλώς ως μια προφανής προσπάθεια κάλυψης του κύριου προβλήματος της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους, δηλαδή της αποκλειστικής επικέντρωσής της στην οικονομική εξουσία σε βάρος των άλλων μορφών εξουσίας που χαρακτηρίζουν τις δομές και τις σχέσεις εξουσίας της σύγχρονης κοινωνίας.

Από την άλλη μεριά, όλες αυτές οι κατηγορίες, που ο Sklair επιχειρεί να προσαρμόσει στην προκρούστεια κλίνη της έννοιας της τάξης, θα μπορούσαν εύκολα να ενταχθούν στην έννοια μιας «υπερεθνικής ελίτ». Θα μπορούσαμε να ορίσουμε αυτή την «υπερεθνική ελίτ» ως την ελίτ η δύναμη της οποίας (οικονομική, πολιτική ή γενικότερα κοινωνική) συνδέεται με τη δράση της σε υπερεθνικό επίπεδο - ένα γεγονός που συνεπάγεται ότι δεν εκφράζει αποκλειστικά, ή ακόμη και πρωταρχικά, τα συμφέροντα συγκεκριμένου έθνους-κράτους. Η υπερεθνική ελίτ αποτελείται από:

- τις υπερεθνικές οικονομικές ελίτ (δηλ. τα διευθυντικά στελέχη των πολυεθνικών επιχειρήσεων και των θυγατρικών τους), οι οποίες παίζουν κυρίαρχο ρόλο μέσα στην άρχουσα ελίτ της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, δεδομένης της κυριαρχίας του οικονομικού στοιχείου μέσα σ' αυτήν
- τις υπερεθνικές πολιτικές ελίτ (δηλ. τους γραφειοκράτες και τους πολιτικούς) που στελεχώνουν τους μεγάλους διεθνείς οργανισμούς ή τους κρατικούς μηχανισμούς στις κυριότερες οικονομίες της αγοράς
- τις υπερεθνικές τεχνοκρατικές ελίτ, τα μέλη των οποίων παίζουν έναν κυρίαρχο ρόλο στα διάφορα διεθνή ιδρύματα, think tanks, στα ερευνητικά τμήματα των μεγάλων διεθνών πανεπιστημίων, στα διεθνή ΜΜΕ κ.λπ.

Η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας αναφέρεται σε μια υπερεθνική «ελίτ» και όχι σε μια υπερεθνική «τάξη», επειδή η πρώτη είναι μια ευρύτερη έννοια από τη μαρξιστική έννοια της τάξης που μόνο μερικώς

εκφράζει την πραγματικότητα των «ταξικών» διαιρέσεων στη νεοφιλελεύθερη νεωτερικότητα.⁷⁰ Είναι μια ελίτ, επειδή τα μέλη της κατέχουν κυρίαρχη θέση στην κοινωνία λόγω της οικονομικής, πολιτικής ή ευρύτερα κοινωνικής δύναμής τους. Και είναι μια υπερεθνική ελίτ, επειδή τα μέλη της, εν αντιθέσει προς τις εθνικές ελίτ, βλέπουν ότι ο καλύτερος τρόπος για να διασφαλιστεί η προνομιούχα θέση τους, δεν είναι το να εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή κάποιου πραγματικού ή φανταστικού έθνους-κράτους, αλλά την αναπαραγωγή της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» (και όχι απλώς την προώθηση των συμφερόντων του παγκόσμιου κεφαλαίου, όπως υποστηρίζει η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης). Τούτο συμβαίνει επειδή αυτή η νέα υπερεθνική ελίτ βλέπει τα συμφέροντά της να συναρτώνται περισσότερο με τις διεθνείς παρά με συγκεκριμένες εθνικές αγορές. Παρ' όλα αυτά όχι μόνο οι υπερεθνικές ελίτ δεν διστάζουν να χρησιμοποιούν τη δύναμη συγκεκριμένων κρατών, δηλαδή αυτών που ασκούν σημαντικό έλεγχο πάνω στο σημερινό πολιτικό και οικονομικό σύστημα, για την πραγματοποίηση των σκοπών τους (ακόμη περισσότερο όταν ένα τέτοιο κράτος τυχαίνει να είναι η σημερινή ηγεμονική δύναμη), αλλά στην πραγματικότητα βασίζονται στις κρατικές μηχανές των μεγάλων οικονομιών της αγοράς για να τους πραγματώσουν.

Η ύπαρξη μιας τέτοιας υπερεθνικής ελίτ δεν είναι απλώς μια θεωρητική κολογία. Στην πραγματικότητα αυξάνουν οι αποδείξεις για την ύπαρξη μιας τέτοιας υπερεθνικής ελίτ η οποία προωθεί τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, προχωρώντας τις θεσμικές ρυθμίσεις που χρειάζονται για την εύρυθμη λειτουργία της. Για παράδειγμα, λίγοι γνωρίζουν για την Ευρωπαϊκή Στρογγυλή Τράπεζα Βιομηχάνων (European Round Table of Industrialists - ERT) η οποία αποτελεί μια συμμαχία των διευθυντικών στελεχών στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές επιχειρήσεις, με αποστολή το σχεδιασμό των πολιτικών προς υιοθέτηση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Έτσι, η Πράξη Ενιαίας Αγοράς, η οποία άνοιξε και συνάμα απελευθέρω-

70. Βλ. T. Fotopoulos, «Class Divisions Today - The Inclusive Democracy approach», *Democracy and Nature*, τόμ. 6, αρ. 2, Ιούλ. 2000.

σε τις αγορές στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σχεδιάστηκε όχι από την ΕΕ αλλά από το Wisse Dekker (πρόεδρο της Philips και μετέπειτα πρόεδρο της ERT) η πρόταση του οποίου αποτέλεσε τη βάση για τη Λευκή Βίβλο της ΕΕ το 1985.⁷¹ Ακόμη, το πλάνο για τη διεύρυνση της ΕΕ, που ενέκρινε η διάσκεψη κορυφής στο τέλος του 1999 στο Ελσίνκι, το οποίο υποχρέωνε τα νέα μέλη ν' απορρυθμίσουν τις αγορές τους, να ιδιωτικοποιήσουν τις οικονομίες τους και να επενδύσουν μαζικά στην υποδομή για να διευκολύνεται η διακίνηση εμπορευμάτων, σχεδιάστηκε από τον Percy Barnevik, επικεφαλής της σουηδικής επενδυτικής εταιρείας AB και πρόεδρος μιας ομάδας εργασίας της ERT.

Επιπλέον, η υπερεθνική οικονομική ελίτ στην Ευρώπη, την οποία εκφράζει η ERT, σε συνεργασία με την Υπερατλαντική Οικονομική Σύμπραξη (Transatlantic Economic Partnership), η οποία εκφράζει τα συμφέροντα της αμερικανικής οικονομικής ελίτ, ήδη από το 1995 προετοιμάζει μια ενιαία αγορά που θα περιλαμβάνει μια διευρυμένη και απελευθερωμένη ευρωπαϊκή αγορά μαζί με μια αντίστοιχα διευρυμένη και απελευθερωμένη αμερικανική (βόρεια και νότια) αγορά. Ένα σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση είναι η διαδικασία FTAA, που στοχεύει στην επέκταση της Βορειοαμερικανικής Συμφωνίας για το Ελεύθερο Εμπόριο [NAFTA] σε ολόκληρο το ημισφαίριο. Αυτή η διαδικασία έχει ήδη οδηγήσει στη Διακήρυξη του Κεμπέκ (Απρίλιος 2001), η οποία οραματίζεται τη δημιουργία της μεγαλύτερης ζώνης ελεύθερου εμπορίου στον κόσμο μέχρι το 2005.

Τέλος, φαίνεται ότι η διαδικασία Gats, η οποία συζητείται αυτή την περίοδο στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου και στοχεύει στην επέκταση της Γενικής Συμφωνίας για το Εμπόριο στο χώρο των Υπηρεσιών, προσφέρει άλλη μια ευκαιρία στην υπερεθνική ελίτ για να θεσμοποιήσει το ρόλο της. Έτσι, σύμφωνα με ένα εμπιστευτικό έγγραφο της Γραμματείας του ΠΟΕ με ημερομηνία 19 Μαρτίου του 2001, ένα σχέδιο υπό συζήτηση είναι η δημιουργία μιας διεθνούς υπηρεσίας με δυνατότητα άσκησης βέτο πάνω σε κοινοβουλευτικές και ρυθμιστικές αποφάσεις

71. G. Monbiot, «Still bent on world conquest», *The Guardian*, 16/12/99.

(άρθρο VI.4 της Gats).⁷² Σύμφωνα με το σχέδιο αυτό, η Επιτροπή επίλυσης διαφορών της Gats θα έχει την τελική εξουσία να καθορίζει αν ένας νόμος (ή μια ρύθμιση) είναι, στη γλώσσα του υπομνήματος, «πιο επαχθής απ' όσο είναι απαραίτητο».

Είναι συνεπώς προφανές ότι η υπερεθνική ελίτ έχει ήδη ξεκινήσει να κάνει τις αναγκαίες κινήσεις για τη θεσμοποίηση του υπερεθνικού της ρόλου. Ο άμεσος στόχος είναι η κατεδάφιση των «ρυθμιστικών φραγμών» που εμποδίζουν την ελεύθερη ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών, αρχικά μεταξύ της Ευρώπης και της Αμερικής, και μετά μεταξύ αυτού του πελώριου εμπορικού μπλοκ και του υπόλοιπου κόσμου που θα υποχρεωθεί να αποδεχθεί τους εμπορικούς όρους αυτού του μπλοκ. Ο απώτερος στόχος είναι η δημιουργία μιας πελώριας ενιαίας απορυθμισμένης αγοράς που θα ελέγχεται από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, πάνω στην οποία οι κοινωνικοί έλεγχοι για την προστασία της εργασίας ή του περιβάλλοντος θα είναι ελαχιστοποιημένοι.

Σε αυτή την προβληματική, αν και είναι εύλογη η κριτική του Boggs⁷³ για την αντίληψη της νέας καπιταλιστικής τάξης που υιοθετεί η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης, με βάση το επιχείρημα ότι «χωρίς ένα υπερεθνικό κράτος που θα ελέγχει τις δικές του στρατιωτικές και αστυνομικές δυνάμεις θα ήταν πρόωρο να μιλήσει κανείς για μια υπερεθνική καπιταλιστική τάξη ακόμη και αν πολλά από τα ουσιώδη συστατικά στοιχεία είναι ήδη στη θέση τους», θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι αυτή η κριτική είναι πολύ λιγότερο βάσιμη όσον αφορά την έννοια της υπερεθνικής ελίτ που υιοθετείται εδώ. Η έννοια μιας υπερεθνικής ελίτ, όντας ευρύτερη από την έννοια της τάξης, θα μπορούσε άνετα να συμβιβαστεί με το είδος των εντάσεων και διαιρέσεων στις οποίες αναφέρεται ο Boggs. Με άλλα λόγια, η συνεχιζόμενη επιβίωση εντόνων διαιρέσεων εντός και μεταξύ των πολιτικών και οικονομικών ελίτ δεν

72. Gr. Palast, «Necessity test is mother of Gats intervention», *The Observer*, 15/4/01.

73. C. Boggs, «Economic Globalisation and Political Atrophy», *Democracy and Nature*, τόμ. 7, αρ. 2, Ιούλ. 2001.

αποκλείει την ύπαρξη ενός κοινού σκοπού, ο οποίος συνενώνει τις διάφορες ελίτ που αποτελούν την υπερεθνική ελίτ: την εξασφάλιση της ανεμπόδιστης διασυννοριακής ροής του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων και την εξάλειψη όλων των εμποδίων που επιβάλλονται σε αυτήν τη ροή από τις περιφερειακές ελίτ (π.χ. κράτη «ταραξίες») εξαιτίας πολιτικών, οικονομικών ή στρατιωτικών λόγων. Αν και είναι αληθές, επομένως, ότι ακόμη δεν έχουν αρχίσει να εισαγάγονται τυπικές ρυθμίσεις για τη θεσμοποίηση της πολιτικής παγκοσμιοποίησης, θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι μια άτυπη μορφή πολιτικής παγκοσμιοποίησης έχει ήδη εγκαινιαστεί από την «υπερεθνική ελίτ», μια παγκοσμιοποίηση που υλοποιείται σήμερα μέσω διεθνών οικονομικών και πολιτικών/στρατιωτικών θεσμών (π.χ. ΠΟΕ και ΝΑΤΟ). Οι περιπτώσεις που ανέφερα παραπάνω και οι δύο πόλεμοι που προκλήθηκαν από τη νέα υπερεθνική ελίτ στη δεκαετία του 1990 (δηλ. ο πόλεμος στον Κόλπο⁷⁴ και ο πόλεμος στο Κόσοβο⁷⁵) είναι προφανή παραδείγματα. Είναι, για παράδειγμα, διαφωτιστικό ότι παρ' όλες τις σαφείς διαιρέσεις ανάμεσα στις ελίτ των προηγμένων οικονομιών της αγοράς σε σχέση με αυτούς τους δύο πολέμους, τελικά στάθηκαν στο πλευρό της αμερικανικής ελίτ, η οποία παίζει το ρόλο του πολιτικού/στρατιωτικού βραχίονα της υπερεθνικής ελίτ, για το κοινό καλό της «διεθνούς κοινότητας» - όπως ευφημιστικά αποκαλούν την υπερεθνική ελίτ.

Φαίνεται επομένως ότι η υπερεθνική ελίτ, για διάφορους λόγους, στηρίζεται σήμερα σε αυτό το άτυπο σύστημα πολιτικής παγκοσμιοποίησης. Ανάμεσα σε αυτούς τους λόγους συγκαταλέγονται και οι εξής: η συνεχιζόμενη σημασία της εθνικής ταυτότητας, παρά (ή εξαιτίας της) την πολιτιστική ομογενοποίηση που επιβάλλεται από την παγκοσμιοποίηση, η ανάγκη να διατηρηθεί το προσώπείο μιας λειτουργικής αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» στην οποία οι ντόπιες ελίτ υποτίθεται ότι έχουν ακόμη τη δυνατότητα να παίρνουν αποτελεσματικές αποφάσεις, η ανάγκη για τοπικά, οργανωμένα από το κράτος, ασφαλιστικά δίκτυα με στό-

74. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Ο Πόλεμος στον Κόλπο*, Αθήνα: Εξάντας, 1991.

75. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Η Νέα Τάξη στα Βαλκάνια*, ό.π., σελ. 83-134.

χο την παροχή ελάχιστων κοινωνικών υπηρεσιών για τους άπορους, και τέλος, η ανάγκη ανάθεσης στα έθνη-κράτη ενός σημαντικού τμήματος του μονοπωλίου της βίας, ώστε να είναι ικανά να ελέγχουν τον πληθυσμό, και ιδιαίτερα την κίνηση της εργασίας, κατά τρόπο που θα μεγιστοποιεί τα οφέλη (για την υπερεθνική ελίτ) από την ελεύθερη ροή του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων.

β. *Η αντίληψη της παγκοσμιοποίησης ως «αυτοκρατορίας»*

Μια άλλη προσέγγιση (Hardt και Negri), που επίσης επικαλείται τη μαρξιστική ορθοδοξία, υιοθετεί μια πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή της άποψης περί «καπιταλιστικής συνωμοσίας», σύμφωνα με την οποία το κεφάλαιο, αντιμετωπίζοντας μια κρίση της ικανότητάς του «να κυριαρχεί στη συγκρουσιακή σχέση του με την εργασία μέσω μιας κοινωνικής και πολιτικής διαλεκτικής», κατέφυγε σε μια διπλή επίθεση κατά της εργασίας: πρώτον, σε μια άμεση εκστρατεία κατά του συνδικαλιστικού κορπορατισμού και των συλλογικών διαπραγματεύσεων και, δεύτερον, σε μια αναδιοργάνωση του τόπου εργασίας μέσω της αυτοματοποίησης και της εισαγωγής των ηλεκτρονικών υπολογιστών, που ουσιαστικά εξόρισαν την εργασία από την παραγωγή.⁷⁶ Η υπόθεση που κάνουν οι Hardt και Negri είναι ότι ο νεοφιλελευθερισμός ήταν μια επανάσταση «από τα πάνω». Η «επανάσταση» αυτή, όπως τονίζουν στο τελευταίο τους βιβλίο,⁷⁷ παρακινήθηκε από τη συσσώρευση των προλεταριακών αγώνων που λειτούργησαν ως ο «καταλύτης της κρίσης» της δεκαετίας του 1970, η οποία, με τη σειρά της, ήταν τμήμα των αντικειμενικών και αναπόφευκτων κύκλων της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Το συμπέρασμα των Hardt και Negri, που αποτελεί και την κύρια θέση του *Empire*, είναι ότι η σημερινή παγκοσμιοποίηση, (που ονομάζουν «Αυτοκρατορία»), δεν καθιερώνει κάποιο εδαφικό κέντρο εξουσίας ούτε στηρίζεται σε σταθερά σύνορα. Είναι ένας αποκεντρωμένος χωρίς σύνορα μηχανισμός εξουσίας που προοδευτικά ενσω-

76. M. Hardt and A. Negri, *Labor of Dionysus*, Minneapolis: University of Minnesota, 1994, σελ. 240-241.

77. M. Hardt and A. Negri, *Empire*, ό.π., σελ. 239.

ματώνει το σύνολο του πλανητικού χώρου μέσα στα ανοικτά και συνεχώς επεκτεινόμενα σύνορα του. Ως τέτοια, η παγκοσμιοποίηση θα πρέπει να είναι ευπρόσδεκτη διότι αποτελεί την τελευταία παραχώρηση του κεφαλαίου στη δύναμη του εξεγερμένου «πλήθους» (multitude) και εμπεριέχει τους σπόρους μιας εναλλακτικής (κομμουνιστικής) παγκοσμιοποίησης. Το πολιτικό καθήκον μας, ισχυρίζονται, δεν είναι απλώς να αντισταθούμε κατά της διαδικασίας παγκοσμιοποίησης αλλά να την αναδιοργανώσουμε και να την κατευθύνουμε προς αυτούς τους νέους στόχους.

Το ενδιαφέρον στοιχείο αυτής της ανάλυσης -η οποία στηρίζεται κυρίως σε αβάσιμους ισχυρισμούς για τη φύση του κράτους πρόνοιας (που βασίζονται στην παραδοχή ότι το κράτος πρόνοιας υπάρχει ακόμη και στη νεοφιλελεύθερη νεωτερικότητα, αγνοώντας το γεγονός της σχεδόν καθολικής αντικατάστασής του από «ασφαλιστικά δίκτυα») και σε μια συγκεχυμένη αλλά και αντιφατική ανάλυση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης - είναι, όπως ανέφερα παραπάνω, ότι επίσης καταλήγει (όπως και οι ρεφορμιστικές προσεγγίσεις της Αριστεράς και η προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης) σε ρεφορμιστικά αιτήματα και σε ένα ασαφές όραμα για μια μελλοντική κοινωνία.

Πέρα όμως από τη διαπίστωση αυτή, το γεγονός ότι η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση δεν είναι ούτε συνωμοσία ούτε μη αντιστρέψιμη μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς δεν σημαίνει βέβαια ότι θα πρέπει να την καλωσορίσουμε, όπως κάνουν οι Hardt και Negri,⁷⁸ επειδή δήθεν παρέχει μια «αντικειμενική βάση» για το κτίσιμο μιας εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης - κάτι που μας θυμίζει το συνηθισμένο «αντικειμενιστικό» τύπο ανάλυσης για τα «αναγκαία κακά» τα οποία υποτίθεται συνεπιφέρει η διαδικασία της Προόδου. Όπως υποστήριξα αλλού,⁷⁹ η υιοθέτηση της ιδέας της Προόδου (την οποία σήμερα πολλοί λίγοι αποδέχονται) συνεπάγεται επίσης την υιοθέτηση τέτοιων «προοδευτικών» συμπερασμάτων όπως το μαρξιστικό συμπέρασμα για το δήθεν

78. Ή αντίστοιχα κάνει στα παρ' ημίν (με πιο χοντροκομμένο βέβαια τρόπο) ο Αιμ. Ζαχαρέας, βλ. «Κι όμως, ο Μαρξ δεν "χωρούσε" στη Γένοβα...», *Ελευθεροτυπία*, 01/09/01.

79. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., κεφ. 8.

«προοδευτικό ρόλο» της αποικιοκρατίας,⁸⁰ ή το αντίστοιχο αναρχικό συμπέρασμα ότι το κράτος είναι ένα «κοινωνικά αναγκαίο κακό».⁸¹ Από την άλλη μεριά, εάν υιοθετήσουμε την άποψη ότι δεν υπάρχει καμία ευθύγραμμη ή διαλεκτική διαδικασία Προόδου και μια συνακόλουθη εξελικτική διαδικασία προς μορφές κοινωνικής οργάνωσης που θεμελιώνονται στην αυτονομία και υποθέσουμε αντίθετα ότι οι ιστορικές απόπειρες για αυτονομία/δημοκρατία αντιπροσωπεύουν μια ρήξη με το παρελθόν, τότε, μπορούμε να θεωρήσουμε τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης, όπως η αποικιοκρατία και το κράτος, ως απλώς «κοινωνικά κακά» χωρίς τίποτα «αναγκαίο» σε σχέση με αυτά, είτε όσον αφορά την ανάδυσή τους στο παρελθόν, είτε όσον αφορά τη μορφή κοινωνικής αλλαγής που σημειώθηκε από τότε ή που θα συμβεί στο μέλλον.

Το ίδιο ισχύει για τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση που δεν έχει τίποτα το «αναγκαίο» πάνω της και αποτελεί απλώς την αναπόφευκτη συνέπεια μιας αρχικής επιλογής που επιβλήθηκε στην κοινωνία από τις οικονομικές και πολιτικές ελίτ: την επιλογή για την οικονομία της αγοράς και την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία».⁸² Πέρα όμως από αυτό, η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση δεν μπορεί κατά κανένα τρόπο να είναι η «αντικειμενική βάση» για μια δημοκρατική κοινωνία. Μια τέτοια κοινωνία, αντίθετα, θα πρέπει να ξηλώσει αυτό που περνά για πολιτική και οικονομική δημοκρατία σήμερα και να δημιουργήσει νέους γνήσιους δημοκρατικούς θεσμούς που δεν θα έχουν σχέση με τους σημερινούς δήθεν δημοκρατικούς θεσμούς. Με άλλα λόγια, εάν η δημοκρατική κοινωνία σημαίνει (και δεν μπορεί να σημαίνει τίποτα άλλο!) μια νέα κοινωνία που στηρίζεται στην ισοκατανομή εξουσίας, όπως, για παράδειγμα, ο τύπος κοινωνίας που προβλέπει το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας,

80. Βλ. για παράδειγμα, S. Avineri (ed.), *Karl Marx on Colonialism and Modernization*, New York: Anchor Books, 1969, σελ. 13 και A. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, London: Routledge and Kegan Paul, 1980, σελ. 18.

81. Βλ. G.P. Maximoff (ed.), *The Political Philosophy of Bakunin*, New York: Free Press, 1964, σελ. 145. Βλ. ακόμη M. Bookchin, *The Philosophy of Social Ecology*, Montreal: Black Rose Press, 1995, σελ. xvi.

82. Βλ. T. Fotopoulos, «The Myth of Postmodernity», ό.π.

τότε η μετάβαση σε μια τέτοια κοινωνία θα αντιπροσωπεύει μια ρήξη με το παρελθόν και όχι μια εξελικτική διαδικασία. Με αυτή την έννοια η σημερινή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση κάθε άλλο παρά μπορεί να χρησιμεύσει ως η αντικειμενική βάση για μια τέτοια κοινωνία!

Η οικοφεμινιστική προσέγγιση

Άλλη μια «ενδιάμεση» προσέγγιση είναι αυτή του οικοφεμινισμού, υποστηρικτές του οποίου, όπως οι Maria Mies και Veronica Bennholdt-Thomsen⁸³ πρόσφατα ανέπτυξαν ένα αναλυτικό πλαίσιο για την ερμηνεία της παγκοσμιοποίησης. Σημείο εκκίνησης στην ανάλυση των συγγραφέων είναι μια βασικά ιδεαλιστική εξήγηση της ανόδου του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Έτσι, οι συγγραφείς, σε μια φανερή παρερμηνεία του Polanyi, υποστηρίζουν ότι το βιβλίο του *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*⁸⁴ «περιγράφει το πώς αυτή η ιδεολογία (η πίστη σε εγγενείς οικονομικούς νόμους) ρίζωσε, έτσι ώστε στη διάρκεια του 19ου αιώνα η οικονομία έγινε ανεξάρτητη από την κοινωνία».⁸⁵ Στην πραγματικότητα, ωστόσο, ο Polanyi ήταν πολύ λιγότερο ιδεαλιστής απ' ό,τι τον περιγράφουν σήμερα οικοφεμινίστριες και σοσιαλδημοκράτες (αν και ο ίδιος ήταν κι αυτός σοσιαλδημοκράτης). Όπως τονίζει ο Polanyi, αφού έχει προηγουμένα υπογραμμίσει ότι το κύριο χαρακτηριστικό της Βιομηχανικής Επανάστασης ήταν η εγκαθίδρυση μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς (του συστήματος της οικονομίας της αγοράς) πάνω στις τοπικές αγορές που υπήρχαν για χιλιάδες χρόνια.⁸⁶

Η φύση αυτού του θεσμού δεν μπορεί να κατανοηθεί πλήρως εάν δεν γίνει αντιληπτή η επίδραση της μηχανής πάνω σε μια εμπορική κοινω-

83. Βλ. M. Mies and V. Bennholdt-Thomsen, *The Subsistence Perspective. Beyond the Globalised Economy*, London: Zed Books, 1999.

84. K. Polanyi, *The Great Transformation*, Boston: Beacon Press, 1944.

85. M. Mies and V. Bennholdt-Thomsen, *The Subsistence Perspective*, ό.π., σελ. 113.

86. K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 40.

νια. Δεν διανοούμαστε να ισχυριστούμε πως η μηχανή προκάλεσε αυτό που συνέβη (δηλαδή την οικονομία της αγοράς), αλλά επιμένουμε ότι από τη στιγμή που χρησιμοποιήθηκαν πολύπλοκες μηχανές και εργοστάσια για την παραγωγή σε μια εμπορική κοινωνία, η διαμόρφωση της ιδέας μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς ήταν αναπόφευκτη.

Είναι συνεπώς προφανές ότι για τον Polanyi (όπως επίσης και για το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας) η ανάδυση της οικονομίας της αγοράς μπορεί να εξηγηθεί από την αλληλεπίδραση των αλλαγών στις αντικειμενικές συνθήκες με τις αντίστοιχες παραδειγματικές αλλαγές, και όχι κατά κύριο λόγο από τις πρώτες (όπως συνήθως υποθέτουν οι μαρξιστές) ή τις δεύτερες (όπως κάνουν οι ιδεαλιστές). Ειδικότερα, η άνοδος της οικονομίας της αγοράς θα μπορούσε να εξηγηθεί επαρκώς από την αλληλεπίδραση της αλλαγής στις αντικειμενικές συνθήκες (που προκλήθηκε από τις συνέπειες της Βιομηχανικής Επανάστασης πάνω στην εμπορική κοινωνία της εποχής) με την αντίστοιχη αλλαγή στο «κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα» (δηλ. την αναπόφευκτη άνοδο της φιλελεύθερης ιδεολογίας στη θέση της «ηγεμονικής» ιδεολογίας) και όχι απλώς από την άνθιση της φιλελεύθερης ιδεολογίας, όπως υποθέτουν οι Mies και Bennholdt-Thomsen. Με τον ίδιο τρόπο η άνοδος της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς σήμερα θα μπορούσε να εξηγηθεί αποτελεσματικά από την αλληλεπίδραση της αλλαγής στις αντικειμενικές συνθήκες (που προκλήθηκε από την άνοδο των πολυεθνικών επιχειρήσεων και την ανάδυση της τεχνολογίας της πληροφορικής) με την αντίστοιχη αλλαγή στο «κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα»⁸⁷ (δηλ. την αναπόφευκτη άνοδο της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας στη θέση της «ηγεμονικής» ιδεολογίας) και όχι απλώς από την άνθιση της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, όπως υποθέτουν οι οικοφεμινίστριες.

87. Το «κυρίαρχο κοινωνικό παράδειγμα» ορίζεται ως το σύστημα των πεποιθήσεων, των ιδεών και των αντίστοιχων αξιών, που είναι κυρίαρχες (ή τείνουν να γίνουν κυρίαρχες) σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, σε μια συγκεκριμένη στιγμή στην ιστορία της, δεδομένης της μεγάλης συμβατότητάς τους με τους υπάρχοντες πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς θεσμούς.

Αν δεχτούμε αυτόν το συλλογισμό, μπορούμε τότε να δούμε ξεκάθαρα τις οικοφεμινιστικές αντιφάσεις. Έτσι, οι Mies και Bennholdt-Thomsen υπογραμμίζουν, αναφερόμενες στο Wallerstein⁸⁸ ότι η «παγκοσμιοποίηση» δεν είναι ένα νέο φαινόμενο: «από την απαρχή της, η καπιταλιστική οικονομία ήταν πάντοτε ένα παγκόσμιο σύστημα που βασίζεται στην αποικιοκρατία και την περιθωριοποίηση και στην εκμετάλλευση των περιφερειακών χωρών και της γεωργίας». Επομένως, αυτό που οι συγγραφείς θεωρούν πως είναι νέο είναι μόνο η μορφή της παγκοσμιοποίησης, διακρίνοντας σχετικά ανάμεσα σε τρεις μορφές της: την κυρίως αποικιοκρατική φάση (από το 16ο αιώνα μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο), τη φάση του λεγόμενου νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας, που ξεκίνησε γύρω στα 1972-73, και την παρούσα φάση, τα βασικά χαρακτηριστικά της οποίας είναι «η καθολίκευση του νεοφιλελεύθερου δόγματος ως της μόνης δυνατής οικονομικής θεωρίας και η εξάλειψη όλων των προστατευτικών φραγμών στο εμπόριο και τις επενδύσεις, όχι μόνο στο Νότο, αλλά και στην Ανατολή και στο Βορρά»⁸⁹ Στην πραγματικότητα, ωσάν ο στόχος των συγγραφέων να ήταν να διαλύσουν κάθε αμφιβολία για τη μη συστημική φύση της οικοφεμινιστικής προσέγγισης στην παγκοσμιοποίηση, τονίζουν:⁹⁰

Αν και η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας είναι τόσο παλιά όσο ο καπιταλισμός, η σύγχρονη χρήση αυτού του όρου αναφέρεται στην περίοδο που ξεκίνησε γύρω στο 1990. Η «παγκοσμιοποίηση» είναι τμήμα της νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής, που στοχεύει στην κατάργηση των προστατευτικών κανονισμών, δασμών και ρυθμίσεων... αυτή η πολιτική έχει οδηγήσει στην ενοποίηση των περισσότερων εθνικών οικονομιών σε μια παγκόσμια αγορά. Τρία φαινόμενα έκαναν δυνατή αυτήν τη ραγδαία αλλαγή: πρώτον, η μακροπρόθεσμη πολιτική στρατηγική εκείνων που ήθελαν να αντικαταστήσουν τα κείνσιανά οικονομικά της περιόδου μετά το 1945 με το νεοφιλελευθερι-

88. M. Mies and V. Bennholdt-Thomsen, *The Subsistence Perspective*, ό.π., σελ. 28.

89. Ό.π., σελ. 35.

90. Ό.π., σελ. 27.

σμό, δεύτερον, η νέα επικοινωνιακή τεχνολογία, και τρίτον, η κατάρρευση του σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη.

Το προφανές συμπέρασμα που προκύπτει από τα παραπάνω αποσπάσματα είναι ότι για τους βαλερσταϊνικούς και τους οπαδούς τους στο οικοφемινιστικό στρατόπεδο η άνοδος της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς θα μπορούσε να εξηγηθεί αποτελεσματικά με αναφορά σε εξωγενείς παράγοντες, όπως η κατάρρευση του σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη, και παρόμοιες εξωγενείς αλλαγές στην οικονομική πολιτική που εισήγαγαν οι «κακές» νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις και αναπαρήγαγαν οι διεφθαρμένες σοσιαφιλελεύθερες κυβερνήσεις. Η οικοφемινιστική διέξοδος από μια τέτοια οικονομία είναι ένα είδος ουτοπικού ρεφορμισμού που βασίζεται στην παραδοχή ότι η σημερινή παγκοσμιοποίηση είναι αντιστρέψιμη, ακόμη και μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Εδώ όμως θα έπρεπε να κάνουμε μια διάκριση ανάμεσα σε δύο εκδοχές αυτού του ουτοπικού ρεφορμισμού.

Σύμφωνα με μια εκδοχή, που εκφράζεται από οικοφемινίστριες όπως η Vandana Shiva, αυτό που χρειάζεται είναι μια δραστική μεταρρύθμιση των σημερινών θεσμών. Έτσι, όπως τόνισε η Shiva την επαύριον του Σιάτλ,⁹¹

η αποτυχία της συνάντησης των ηγετών του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου στο Σιάτλ ήταν ένα ιστορικό ορόσημο με πάνω από έναν τρόπους. Αυτό που είναι καθοριστικό είναι ότι έδειξε πως η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ένα αναπόφευκτο φαινόμενο που πρέπει να γίνει αποδεκτό με κάθε κόστος, αλλά ένα πολιτικό σχέδιο στο οποίο μπορούμε να απαντήσουμε πολιτικά... Η αλλαγή των κανονισμών (που έχει θέσει ο ΠΟΕ) είναι η σημαντικότερη δημοκρατική και ανθρωπιστική πάλη της εποχής μας. Είναι ζήτημα επιβίωσης. Οι πολίτες πήγαν στο Σιάτλ με το σύνθημα «No new round, turnaround» (όχι νέος γύρος, νέα πολιτική). Κατάφεραν να εμποδίσουν τη διεξαγωγή ενός νέου γύρου. Η επόμενη πρόκληση είναι να αναποδογυρίσουμε τους κα-

91. V. Shiva, «This round to the citizens», *The Guardian*, 8/12/1999.

νόνες της παγκοσμιοποίησης και του ελεύθερου εμπορίου και να υποτάξουμε το εμπόριο σε υψηλότερες αξίες, όπως η προστασία της γης και οι πόροι ζωής των λαών.

Σύμφωνα όμως με μια άλλη εκδοχή, που προτείνεται από τις Mies και Bennholdt-Thomsen, τα προβλήματά μας δεν θα λυθούν με περισσότερες ρυθμίσεις και εξισωτικές πολιτικές μέσα στο πλαίσιο του υπάρχοντος κράτους πρόνοιας (ή ακόμη και στο πλαίσιο του κράτους πρόνοιας της κρατικιστικής περιόδου). Ωστόσο, αν και η θέση αυτή δίνει την εντύπωση ότι η συγκεκριμένη προσέγγιση απορρίπτει το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και της κρατικιστικής «δημοκρατίας», στην πραγματικότητα, δεν είναι αυτή η πρόθεση. Οι πρωταρχικοί θεσμοί αυτής της κοινωνίας, οι οποίοι εξασφαλίζουν την άνιση κατανομή της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας (το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της κρατικιστικής «δημοκρατίας») δεν θεωρούνται από αυτή την προσέγγιση ως οι κύριες αιτίες της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης και, συνεπώς, δεν αμφισβητούνται. Αντί αυτού, οι συγγραφείς υποθέτουν, εντελώς ουτοπικά, ότι αυτοί οι πρωταρχικοί θεσμοί θα μπορούσαν με κάποιο τρόπο να παρακαμφθούν, και να δημιουργηθεί ένα νέο σύστημα που θα συνδύαζε αυτούς τους θεσμούς με τα οικονομικά και την πολιτική της «αυτοσυντήρησης» (subsistence) Είναι συνεπώς προφανές ότι για τις οικοφεμινίστριες δεν υπάρχει καμία εγγενής αντίφαση μεταξύ της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς και των οικονομικών της αυτοσυντήρησης.

Στο πνεύμα αυτό, οι συγγραφείς προτείνουν⁹² την αντιστροφή της παρούσας κατάστασης στην οποία η εμπορευματική παραγωγή έχει προτεραιότητα σε σχέση με την παραγωγή για την αυτοσυντήρηση,⁹³

92. M. Mies and V. Bennholdt-Thomsen, *The Subsistence Perspective*, ό.π., σελ. 62-63.

93. Η παραγωγή για την αυτοσυντήρηση περιλαμβάνει όλες εκείνες τις δραστηριότητες που η Ariel Salleh, μια άλλη οικοφεμινίστρια, αποκαλεί αναπαραγωγικές δραστηριότητες της «μεταβιομηχανικής τάξης», δηλ. την απλήρωτη εργασία των γυναικών στο σπίτι, τη γεωργία για την αυτοσυντήρηση, τις παραοικονομικές δραστηριότητες των περιθωριοποιημένων στις πόλεις, το κυνήγι και την εργασία των ιθαγενών λαών. Βλέπε A. Salleh, *Ecofeminism as politics. Nature, Marx and the Postmodern*, London: Zed books, 1997.

και όπου η οικονομία της αγοράς (η χρηματική οικονομία) ουσιαστικά επιδοτείται από την παραγωγή για την αυτοσυντήρηση. Έτσι, τη στιγμή που ο Polanyi αφιέρωσε δεκάδες σελίδες για να δείξει τη θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα στην αυτορυθμιζόμενη αγορά και στις τοπικές αγορές που υπήρχαν πριν,⁹⁴ οι συγγραφείς, συγχέοντας τους δύο τύπους αγορών, δηλώνουν πως η οικονομία της αγοράς και τα οικονομικά της αυτοσυντήρησης δεν είναι αντιφατικά μεταξύ τους, εφόσον «έχουν υπάρξει, και υπάρχουν ακόμη, αμέτρητα διαφορετικά είδη σχέσεων ανταλλαγής, τόσο εκτός της οικονομίας της αγοράς,⁹⁵ όσο και στο πλαίσιο της σύγχρονης οικονομίας της αγοράς». Προφανώς, οι συγγραφείς αγνοούν το γεγονός ότι πολλές από τις δραστηριότητες αυτοσυντήρησης σήμερα εξαφανίζονται σε όλον τον κόσμο, με τους αγρότες να μετατρέπονται σε αγροβιομηχανικούς εργάτες ή να εγκαταλείπουν τελείως τα κτήματά τους, καθώς αδυνατούν να επιβιώσουν ως αυτοσυντηρούμενοι αγρότες στο εχθρικό περιβάλλον της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, και με τις γυναίκες να εισέρχονται μαζικά στην παραγωγική διαδικασία και συχνά να μισθώνουν τις υπηρεσίες άλλων γυναικών για να κάνουν τη δουλειά τους στο σπίτι (προκαλώντας, στη διαδικασία, μια αντίστοιχη αύξηση στο ΑΕΠ που δεν λαμβάνει υπόψη τη δουλειά των γυναικών στο σπίτι τους!)

Το συμπέρασμα που προκύπτει από την οικοφемινιστική ανάλυση είναι ότι αυτό που χρειαζόμαστε σήμερα είναι να αποκαταστήσουμε το δεσμό μεταξύ του τομέα της αυτοσυντήρησης και της οικονομίας της αγοράς, έτσι ώστε τα χρήσιμα και αναγκαία αγαθά να μπορούν να ανταλλάσσονται ως αξίες χρήσης - κάτι που προϋποθέτει, όπως τονίζουν, ότι «η ίδια η διαδικασία της αγοράς δεν πρέπει να είναι το αντικείμενο ενός κυνηγιού για τα κέρδη, ιδιαίτερα των μονοπωλιακών κερδών».⁹⁶ Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, νιώθουν την υποχρέωση να διαφοροποιηθούν από το συμπέρασμα του Polanyi (που τυχαίνει όμως να είναι το θεμελιώδες

94. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., κεφ. 4-6.

95. K. Mies and V. Bennholdt-Thomsen, *The Subsistence Perspective*, ό.π., σελ. 111.

96. Ό.π., σελ. 115.

συμπερασμό του!) ότι η οικονομία της αγοράς συνεπάγεται το χωρισμό της κοινωνίας από την οικονομία. Έτσι με μια μονοκονδυλιά οι συγγραφείς απορρίπτουν αυτό το πρωταρχικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης κοινωνίας και υποστηρίζουν ότι η κοινωνία και η οικονομία μπορούν να ανασυνδεθούν, αρκεί να αποκαταστήσουμε το δεσμό μεταξύ της οικονομίας της αγοράς και της αυτοσυντήρησης!

Μέσα σ' αυτή την προβληματική δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι οι οικοφεμινίστριες υιοθετούν το «κινήματων οικο-χωριών» (eco-village movement) και άλλες «στρατηγικές τρόπου ζωής» (lifestyle strategies) οι οποίες, όπως έχω επιχειρήσει να δείξω αλλού,⁹⁷ δεν είναι ικανές, από μόνες τους, να ανοίξουν το δρόμο προς μια Περιεκτική Δημοκρατία. Στην πραγματικότητα, τέτοιες δραστηριότητες όχι μόνο δεν μπορούν να οδηγήσουν σε μια επανενσωμάτωση της Κοινωνίας και της Φύσης αλλά αντιπροσωπεύουν επίσης ένα είδος ουτοπικού ρεφορμισμού. Η δυναμική ανάπτυξη-ή-θάνατος της οικονομίας της αγοράς, που αγνοείται πλήρως από τις οικοφεμινίστριες, δεν θα επέτρεπε ποτέ την ειρηνική συνύπαρξη της αυτοσυντήρησης και της αγοράς, όπως φαντάζονται. Αυτό δεν αναιρεί το γεγονός πως κάθε είδος μεταβατικής στρατηγικής, εκτός από μια στρατηγική που βασίζεται αποκλειστικά πάνω στην επανάσταση, θα πρέπει να παίρνει ως σημείο εκκίνησης το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο. Αλλά είναι ένα πράγμα να αγωνίζεται κανείς, μέσα στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, για τη μετάβαση σε ένα εντελώς διαφορετικό πλαίσιο (μέσω, για παράδειγμα, του κτισίματος ενός μαζικού αντισυστημικού πολιτικού κινήματος, όπως αυτό που προτείνει το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας) και είναι εντελώς άλλο πράγμα να προσπαθεί κανείς να μεταρρυθμίσει το παρόν σύστημα μέσω των δραστηριοτήτων της αυτοσυντήρησης που υποστηρίζουν οι συγγραφείς, δηλ. μέσω δραστηριοτήτων που στο μεν Βορρά περιλαμβάνουν «δραστηριότητες του τρόπου ζωής» και εύκολα περιθωριοποιούμενες κομμούνες, στο δε Νότο δραστηριότητες οι οποίες είναι κυρίως τα υπολείμματα της προνεωτερικής κοινωνίας

97. Βλ. Τ. Fotopoulos, «The limitations of Life-style strategies: The Ecovillage "Movement" is NOT the way towards a new democratic society», *Democracy and Nature*, τόμ. 6, αρ. 2, Ιούλ. 2000, σελ. 287-308.

που εξαλείφονται σταδιακά υπό την πίεση της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Η πρώτη στρατηγική έχει το πραγματικό δυναμικό να δημιουργήσει μια αντισυστημική συνειδητοποίηση σε σημαντική κοινωνική κλίμακα και τελικά να ενώσει την κοινωνία με την οικονομία και την πολιτεία, και να επανενσωματώσει τη μεταβιομηχανική εργασία μέσα σε μια Περιεκτική Δημοκρατία - ουσιαστικό στοιχείο της οποίας είναι η δημοκρατία στο νοικοκυριό.⁹⁸ Η δεύτερη στρατηγική δεν έχει ούτε το δυναμικό να αλλάξει την κοινωνία με τον τρόπο που προτείνουν οι οικοφeminίστριες ούτε είναι ικανή να δημιουργήσει μια αντισυστημική συνειδητοποίηση, δεδομένου ότι δεν αμφισβητεί τους κύριους θεσμούς του σημερινού συστήματος.

Μια αναρχοσυνδικαλιστική προσέγγιση

Άλλη μια «ενδιάμεση» προσέγγιση στην παγκοσμιοποίηση είναι μια προσφάτως αναπτυχθείσα αναρχοσυνδικαλιστική προσέγγιση,⁹⁹ η οποία βγάζει ορισμένα συγκεχυμένα συμπεράσματα με βάση ένα περίεργο μείγμα συστημικών και μη συστημικών επιχειρημάτων, που αντλούνται κυρίως από εκλεπτυσμένες (μη «αντικειμενιστικές») μαρξιστικές οικονομικές αναλύσεις. Αυτή η προσέγγιση, όχι μόνο δεν κάνει τη διάκριση ανάμεσα στην προηγούμενη και τη σημερινή διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, αλλά και θεωρεί την παγκοσμιοποίηση ως μια «νέα στρατηγική» του κεφαλαίου να εξουδετερώσει τα αποτελέσματα της κρίσης (με όρους της πτώσης των κερδών) που προκάλεσε η αναζωπύρωση της ευρωπαϊκής και αμερικανικής ταξικής πάλης στο τέλος της δεκαε-

98. Βλ. Τ. φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σελ. 380-383.

99. Η προσέγγιση αυτή αναπτύχθηκε σε ένα άρθρο από έναν ανώνυμο συγγραφέα και δημοσιεύθηκε στο βρετανικό οικοαναρχικό περιοδικό *Do or Die, Voices of Ecological Resistance*, (αρ. 8, 1999), με τον τίτλο «Globalisation: Origins-History-Analysis-Resistance». Αν και συνήθως κατατάσσεται σε δικτυακούς τόπους ως ένα «άρθρο ελευθεριακού κομμουνισμού» νομίζω ότι η προσέγγισή του είναι πλησιέστερη προς τον αναρχοσυνδικαλισμό.

τίας του 1960 και στη δεκαετία του 1970. Έτσι, η σημερινή πολυδιάστατη κρίση θεωρείται, στο πλαίσιο μιας ξεπερασμένης προβληματικής ταξικών διαιρέσεων (με τη μαρξιστική έννοια),¹⁰⁰ ως κυρίως μια μονοδιάστατη οικονομική κρίση. Η αναπόφευκτη κατάληξη μιας τέτοιας ανάλυσης είναι το συμπέρασμα, στο οποίο φτάνει επίσης και η ρεφορμιστική Αριστερά, ότι η παγκοσμιοποίηση είναι απολύτως αντιστρέψιμη ακόμη και μέσα στο σημερινό σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της κρατικιστικής «δημοκρατίας». Όπως το θέτει ο συγγραφέας:

Η παγκοσμιοποίηση δεν είναι μια αντικειμενική διαδικασία που δεν μπορεί να σταματηθεί, αλλά μια στρατηγική που θα μπορούσε κατ' αρχήν να ανακοπεί... Μετά το επόμενο χρηματιστηριακό κραχ είναι απολύτως πιθανό ότι οι ομορτιστές πολιτικοί θα αρχίσουν να παίρνουν θέση κατά της παγκοσμιοποίησης και των απορρυθμισμένων αγορών, με αποτέλεσμα να ενσωματώσουν και να εξουδετερώσουν εκείνα τα ριζοσπαστικά κινήματα που τοποθετούνται επίσης ενάντια στην παγκοσμιοποίηση... Η μόνη επιλογή που μένει τώρα διαθέσιμη σε μας είναι η πλήρης κατάργηση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Ωστόσο, αν και όπως δείχνει η τελευταία πρόταση του παραπάνω αποσπάσματος η προσέγγιση αυτή είναι ξεκάθαρα αντισυστημική, η βαθύτατα προβληματική ανάλυσή της για την παγκοσμιοποίηση οδηγεί σε ρεφορμιστικά συμπεράσματα. Έτσι, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, μια ενδυνάμωση της «ταξικής πάλης» θα μπορούσε να επιδεινώσει τη σημερινή οικονομική κρίση (αν δεν προκαλούσε μια πλήρη χρηματιστηριακή κρίση) σε βαθμό που θα ανάγκαζε τις ελίτ να στραφούν κατά του νεοφιλελευθερισμού και της παγκοσμιοποίησης, με προφανή σκοπό την επιστροφή σε κάποιο είδος κρατισμού. Η ομοιότητα αυτού του συμπεράσματος με τα συμπεράσματα που βγάζει η ρεφορμιστική Αριστερά εί-

100. Για τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της σημερινής κρίσης, βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., κεφ. 4. και Τ. Fotopoulos, «The Myth of Post-modernity». Για μια νέα θεωρία ταξικών διαιρέσεων, βλ. Τ. Fotopoulos, «Class Divisions Today», ό.π.

ναι εντυπωσιακή. Η μόνη διαφορά είναι ότι οι ρεφορμιστές της Αριστεράς είναι τουλάχιστον αρκετά συνεπείς ώστε να μη μιλάνε πια για την «πλήρη κατάργηση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων»!

Επιπρόσθετα, είναι προφανές ότι οι υποστηρικτές αυτής της προσέγγισης δεν αντιλαμβάνονται ότι οι δεδηλωμένα αντισυστημικές προθέσεις τους δεν είναι συνεπείς με τον καθοριστικό στόχο της δημιουργίας μιας μαζικής αντισυστημικής συνειδητοποίησης. Όπως είναι γνωστό, η συντριπτική πλειοψηφία όσων συμμετέχουν στο «κίνημα» κατά της παγκοσμιοποίησης αποφάσισαν να συμμετάσχουν σ' αυτό, κατά πρώτο λόγο, επειδή αντιλήφθηκαν τις καταστροφικές συνέπειες της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Το ερώτημα όμως που ανακύπτει είναι πόσοι από αυτούς θα ανέπτυσσαν μια αντισυστημική συνειδητοποίηση εάν πίστευαν (όπως υποστηρίζει αυτή η προσέγγιση) ότι, ακόμη και μέσα στο υπάρχον σύστημα, η παγκοσμιοποίηση και ο νεοφιλελευθερισμός μπορούν να σταματηθούν; Δε θα ήταν πολύ πιο εύκολο (και ασφαλές), για τους περισσότερους από αυτούς, πέρα από ένα σκληρό πυρήνα αντισυστημικών ακτιβιστών, να προσχωρήσουν στη ρεφορμιστική Αριστερά;

Η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας

Ένας χρήσιμος τρόπος για να δει κανείς τη συστημική φύση της σημερινής διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς, σύμφωνα με την προβληματική της Περιεκτικής Δημοκρατίας, είναι να ανατρέξει στο 19ο αιώνα, όταν έγινε η πρώτη απόπειρα για μια διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Όπως επιχείρησα να δείξω αλλού,¹⁰¹ η εγκαθίδρυση της σύγχρονης κοινωνίας εμπεριείχε τη θέσμιση του χωρισμού της κοινωνίας από την οικονομία (σύστημα της οικονομίας της αγοράς) και την παράλληλη θέσμιση του χωρισμού της κοινωνίας από την πολιτεία (αντιπροσωπευτική «δημοκρατία»). Από τη στιγμή που εγκαθιδρύθηκε το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, ξεκίνησε μια μεγάλη κοινωνική πάλη

101. Βλ. T. Fotopoulos, «The Myth of Postmodernity», ό.π.

η οποία μαινόταν για πάνω από εκατόν πενήντα χρόνια, από τη Βιομηχανική Επανάσταση μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα, ανάμεσα σε εκείνους που είχαν υπό τον έλεγχο τους την οικονομία της αγοράς, δηλ. την καπιταλιστική ελίτ που έλεγχε την παραγωγή και τη διανομή, και την υπόλοιπη κοινωνία. Εκείνοι που είχαν υπό τον έλεγχο τους την οικονομία της αγοράς (με την υποστήριξη άλλων κοινωνικών ομάδων που επωφελούνταν από το θεσμικό πλαίσιο) στόχευαν στη μέγιστη δυνατή αγοραιοποίηση της εργασίας και της γης, δηλαδή, στην ελαχιστοποίηση όλων των κοινωνικών ελέγχων που είχαν σκοπό τους να προστατέψουν την εργασία και τη γη, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η ελεύθερη ροή τους με ένα ελάχιστο κόστος. Από την άλλη μεριά, όσοι ήταν στο άλλο άκρο, και ιδιαίτερα η εργατική τάξη η οποία αυξανόταν με γοργούς ρυθμούς στη διάρκεια αυτής της περιόδου, στόχευαν στη μεγιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στην εργασία, δηλαδή, στη μεγιστοποίηση της αυτοπροστασίας της κοινωνίας ενάντια στους κινδύνους της οικονομίας της αγοράς, ιδίως την ανεργία και τη φτώχεια.

Ωστόσο αν και οι «υποκειμενικοί» παράγοντες, με την έννοια της παραπάνω κοινωνικής πάλης, έπαιζαν πάντοτε αποφασιστικό ρόλο στον καθορισμό της φύσης και των κύριων χαρακτηριστικών της νεωτερικότητας σε κάθε ιστορική περίοδο, νομίζω ότι θα ήταν λάθος να υποτιμήσει κανείς την καθοριστική επίδραση των «αντικειμενικών» παραγόντων, όπως κάνει ο Καστοριάδης, ένας διακεκριμένος στοχαστής στη δημοκρατική παράδοση, όταν υπερτονίζει το φανταστικό στοιχείο στην Ιστορία σε βάρος των αντίστοιχων «συστημικών» στοιχείων. Οι «αντικειμενικοί» παράγοντες δρούσαν σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, βέβαια όχι με την αυστηρή έννοια που υιοθετεί η μαρξιστική «επιστήμη» της οικονομίας («νόμοι/τάσεις» της πτώσης του ποσοστού κέρδους, «φάσεις συσσώρευσης» και λοιπά), αλλά με τη γενική έννοια της δυναμικής «ανάπτυξη-ή-θάνατος» της οικονομίας της αγοράς, η οποία οδήγησε στη διεθνοποίησή της. Τέτοιοι αντικειμενικοί παράγοντες θα μπορούσαν να εξηγήσουν τα κίνητρα και τις κινήσεις των οικονομικών ελίτ, αν και η τελική οικονομική και κοινωνική έκβαση της επακόλουθης κοινωνικής πάλης ήταν πάντοτε τόσο απροσδιόριστη όσο και απρόβλεπτη.

Έτσι, η έκβαση αυτής της κοινωνικής πάλης οδήγησε πρώτα στη φιλελεύθερη μορφή της νεωτερικότητας¹⁰² στο 19ο αιώνα, η οποία διήρκησε μόλις μισό αιώνα ανάμεσα στις δεκαετίες 1830 και 1880, και την οποία, μετά από ένα σχετικά σύντομο διάλειμμα με τη μορφή της κρατικιστικής νεωτερικότητας στον 20ό αιώνα, διαδέχθηκε η σημερινή νεοφιλελεύθερη μορφή της στα μέσα της δεκαετίας του 1970 (βλ. κεφ. 4). Κατά τη διάρκεια της φιλελεύθερης μορφής της νεωτερικότητας, η δυναμική «ανάπτυξη-ή-θάνατος» της οικονομίας της αγοράς οδήγησε σε μια αυξανόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, η οποία συνοδεύθηκε από την πρώτη συστηματική απόπειρα των οικονομικών ελίτ να εγκαθιδρύσουν μια αμιγή φιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, με την έννοια του ελεύθερου εμπορίου, μιας «ελαστικής» αγοράς εργασίας και ενός συστήματος σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών (Κανόνας Χρυσού). Ωστόσο αυτή η πρώτη απόπειρα απέτυχε και η φιλελεύθερη νεωτερικότητα κατέρρευσε, καθώς δεν πληρούσε την αναγκαία συνθήκη για μια αυτορυθμιζόμενη οικονομία της αγοράς, δηλαδή τις ανοικτές και ελαστικές αγορές για τα εμπορεύματα και το κεφάλαιο. Προφανώς τέτοιες αγορές δεν ήταν εφικτές σε μια περίοδο όπου μεγάλες αποικιοκρατικές δυνάμεις, όπως η Αγγλία και η Γαλλία, ασκούσαν ακόμη σχεδόν μονοπωλιακό έλεγχο πάνω σε σημαντικά τμήματα του πλανήτη σε βάρος των ανερχόμενων μη αποικιοκρατικών δυνάμεων (όπως οι ΗΠΑ) ή μικρότερων αποικιοκρατικών δυνάμεων (όπως η Γερμανία).¹⁰³ Επομένως η αποτυχία αυτής της πρώτης απόπειρας για διεθνοποίηση ήταν αναπόφευκτη, δοθέντος του ότι οι οικονομικές ελίτ εκείνη την εποχή ήταν καθαρά εθνικές, σε αντίθεση με τη σημερινή κατάσταση στην οποία έχει αναδυθεί μια υπερεθνική οικονομική ελίτ - πράγμα που αποτελεί την αναγκαία συνθήκη για την ανάπτυξη μιας αληθινά διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς.

Μετά από μια μεταβατική περίοδο προστατευτισμού, τη φιλελεύθερη μορφή της νεωτερικότητας διαδέχθηκε, με την αποφασιστική βοήθεια

102. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σελ. 48-53.

103. Βλ. Ό.π., σελ. 53-59.

του σοσιαλιστικού κινήματος, μια νέα μορφή νεωτερικότητας, ο κρατισμός, ο οποίος πήρε τη μορφή της σοσιαλδημοκρατίας στη Δύση και του σοβιετικού κρατισμού στην Ανατολή. Η κρατικιστική μορφή της νεωτερικότητας χαρακτηριζόταν από μια συστηματική απόπειρα εξάλειψης της «αγοραίας» κατανομής των οικονομικών πόρων (δηλαδή της κατανομής με βάση την αγορά) στην Ανατολή, και από μια παράλληλη απόπειρα να εισαχθούν σημαντικοί έλεγχοι πάνω στις αγορές για την προστασία της εργασίας στη Δύση. Όμως, για λόγους τους οποίους ανέπτυξα αλλού,¹⁰⁴ και οι δύο μορφές κρατικιστικής νεωτερικότητας κατέρρευσαν.

Έτσι, η ανατολική μορφή της κρατικιστικής νεωτερικότητας κατέρρευσε λόγω της αυξανόμενης ασυμβατότητας μεταξύ, από τη μια μεριά των απαιτήσεων μιας «αποτελεσματικής» οικονομίας ανάπτυξης και, από την άλλη, των θεσμικών ρυθμίσεων (ειδικότερα του κεντρικού σχεδιασμού και της κομματικής δημοκρατίας) που είχαν εισαχθεί σε αυτές τις κοινωνίες, με βάση τη μαρξιστική-λενινιστική ιδεολογία.¹⁰⁵

Αντίστοιχα, η δυτική μορφή της κρατικιστικής νεωτερικότητας κατέρρευσε λόγω της θεμελιώδους ασυμβατότητας μεταξύ των απαιτήσεων ενός αναπτυσσόμενου κρατισμού και της παράλληλα επιταχυνόμενης διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς.¹⁰⁶ Με άλλα λόγια, η κατάρρευση της κρατικιστικής μορφής της νεωτερικότητας στη Δύση προκλήθηκε από σημαντικές αλλαγές στις αντικειμενικές συνθήκες και στα αποτελέσματα που είχαν οι αλλαγές αυτές στις παραμέτρους της κοινωνικής πάλης. Τέτοιες αλλαγές, όπως ανέφερα παραπάνω, ήταν ο αυξανόμενος βαθμός ανοίγματος των αγορών εμπορευμάτων και κεφαλαίου, οι τεχνολογικές αλλαγές, καθώς και οι αντίστοιχες μεταβολές των επιχειρηματικών αναγκών που οδήγησαν, από τη μια μεριά, στην άνοδο του νεοφιλελεύθερου κινήματος και, από την άλλη (μέσω της αποβιομηχανί-

104. Βλ. Ό.π., σελ. 72-81.

105. Ό.π., σελ. 147-167 και 192-200. Βλέπε ακόμη Τ. Fotopoulos, «The catastrophe of Marketization», *Democracy and Nature*, τόμ. 5, αρ. 2, Ιούλ. 1999, σελ. 275-310.

106. Βλ. Τ. φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., σελ. 72-81 και 168-192.

σης) στον παράλληλο αποδεκατισμό της εργατικής τάξης και τη συνακόλουθη σημαντική υποχώρηση του εργατικού κινήματος.

Έτσι, σύμφωνα με την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς είναι μια διαδικασία που τέθηκε σε κίνηση μαζί με την ανάδυση της ίδιας της οικονομίας της αγοράς. Επομένως, αν και είναι αλήθεια ότι σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς προωθείτο ενεργά από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, ενόψει -ιδιαίτερα- της επέκτασης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και των εθνικοαπελευθερωτικών κινήματων στον Τρίτο Κόσμο, ωστόσο, αυτή η διεθνοποίηση ήταν, όπως είδαμε παραπάνω, κυρίως το αποτέλεσμα «αντικειμενικών» παραγόντων που σχετίζονταν με τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς. Οι «υποκειμενικοί» παράγοντες, με τη μορφή της κοινωνικής πάλης, έπαιξαν έναν παθητικό ρόλο σε σχέση με αυτή την εντεινόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, ιδιαίτερα μετά την προαναφερθείσα σημαντική υποχώρηση του εργατικού κινήματος. Με αυτή την έννοια, οι αλλαγές στις πολιτικές των μεγάλων διεθνών θεσμών (ΔΝΤ, ΠΟΕ, ΠΤ κ.λπ.) και οι αντίστοιχες αλλαγές στις εθνικές πολιτικές, που στόχευαν στο άνοιγμα και την απελευθέρωση των αγορών, ήταν «ενδογενείς», δηλαδή αντανακλούσαν και θεσμοποιούσαν υπάρχουσες τάσεις της οικονομίας της αγοράς, και όχι εξωγενείς, όπως υποστηρίζουν όσοι ανήκουν στη ρεφορμιστική Αριστερά.

Είναι συνεπώς ξεκάθαρο ότι παρόλο που είναι αλήθεια ότι, όπως επιχείρησα να δείξω στο *Περιεκτική Δημοκρατία*,¹⁰⁷ η δημιουργία ενός αυτορυθμιζόμενου συστήματος αγοράς στο 19ο αιώνα ήταν αδύνατη χωρίς την κρίσιμη κρατική υποστήριξη για τη δημιουργία των εθνικών αγορών, ωστόσο, από τη στιγμή που στήθηκε αυτό το σύστημα, δημιούργησε τη δικιά του μη αντιστρέψιμη δυναμική η οποία οδήγησε στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Με αυτή την έννοια, αν και η προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας έχει επηρεαστεί από το έργο του Polanyi, εντούτοις, διαφέρει σημαντικά από αυτό (ιδιαίτερα όσον αφορά

107. Ό.π., κεφ. 1.

τα σοσιαλδημοκρατικά συμπεράσματά του ότι η σοσιαλδημοκρατία είναι ικανή να σταματήσει την αγοραιοποίηση της οικονομίας), καθώς και από παρόμοιες σοσιαλδημοκρατικές προσεγγίσεις σήμερα, όπως για παράδειγμα αυτή που ανέπτυξε ο John Gray,¹⁰⁸ ο οποίος, χρησιμοποιώντας επίσης το έργο του Polanyi, βλέπει το άνοιγμα των αγορών ως το αποτέλεσμα απλώς της σημερινής κυριαρχίας της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας και των αντίστοιχων αλλαγών στις οικονομικές πολιτικές.

Επομένως στην προβληματική της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η ανάδυση της νεοφιλελεύθερης οικονομίας της αγοράς είναι βασικά η συνέπεια αυτής της δυναμικής διαδικασίας και όχι το αποτέλεσμα συνωμοσιών ή των πολιτικών των μοχθηρών νεοφιλελεύθερων κομμάτων και/ή των διεφθαρμένων σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, όπως ισχυρίζονται οι ρεφορμιστές στην Αριστερά. Αντιπροσωπεύει, στην πραγματικότητα, την ολοκλήρωση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, που απλώς διακόπηκε από την άνοδο του κρατισμού στη δεκαετία του 1930 - ο οποίος ωστόσο κατέρρευσε στη δεκαετία του 1970, όταν έγινε φανερό ότι το είδος κρατικής παρέμβασης στην αγορά, που σφράγισε την κρατικιστική περίοδο της αγοραιοποίησης, δεν ήταν πια συμβατό με τη νέα διεθνοποίηση που αναδύθηκε την ίδια εποχή. Αυτό το θεμελιακό γεγονός είχε ως συνέπεια, στο πολιτικό επίπεδο, το τέλος της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης η οποία σφράγισε την πρώιμη μεταπολεμική περίοδο - δηλ. της συναίνεσης που περιλάμβανε τόσο τα συντηρητικά όσο και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα που ήταν δεσμευμένα στην ενεργό κρατική παρέμβαση με ενδιάμεσο στόχο τον καθορισμό του συνολικού επιπέδου της οικονομικής δραστηριότητας και απώτερο στόχο την ικανοποίηση μιας σειράς σοσιαλδημοκρατικών αιτημάτων: πλήρης απασχόληση, κράτος πρόνοιας, καλύτερη κατανομή του εισοδήματος κ.λπ. Την κρατικιστική φάση διαδέχθηκε η σημερινή νεοφιλελεύθερη φάση και η ανάδυση της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, δηλ. η συναίνεση που περιλαμβάνει τόσο κεντροαριστερές όσο και κεντροδεξιές κυβερνήσεις οι οποίες είναι δεσμευμένες στην εφαρμογή του τύπου πολιτικών που είδαμε στην εισαγωγή.

108. J. Gray, *False Dawn*, ό.π.

Ο κύριος στόχος της υπερεθνικής οικονομικής ελίτ, η οποία αναδύθηκε στη μεταπολεμική περίοδο και σήμερα ελέγχει τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, είναι, και πάντοτε ήταν, η μεγιστοποίηση του ρόλου της αγοράς και η ελαχιστοποίηση όλων των αποτελεσματικών ελέγχων πάνω σε αυτήν που θα επιδίωκαν την προστασία της εργασίας ή του περιβάλλοντος, έτσι ώστε να μπορεί να εξασφαλιστεί η μέγιστη «αποτελεσματικότητα» (ορισμένη με στενά τεχνικο-οικονομικούς όρους) και κερδοφορία. Φυσικά, αυτό δεν σημαίνει κατάργηση όλων των ειδών των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές εφόσον κάποιιοι από αυτούς, όπως οι ρυθμιστικοί έλεγχοι, είναι αναγκαίοι για την αποτελεσματική λειτουργία των αγορών, ενώ άλλοι (στους οποίους περιλαμβάνεται ένα ελάχιστο επίπεδο κοινωνικής προστασίας και πρόνοιας που προσφέρεται από τα διάφορα ασφαλιστικά δίκτυα για τους απόρους) είναι αναγκαίοι για να εξασφαλιστεί η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης, χωρίς τον κίνδυνο ν' αναβιώσει η κοινωνική πάλη.

Επιπρόσθετα, η υπερεθνική οικονομική ελίτ, συνειδητοποιώντας τη σπουδαιότητα της οικολογικής κρίσης αλλά και μη θέλοντας να αντιπαρατεθεί σε εκείνα τα τμήματά της τα οποία ωφελούνται από οικοκαταστροφικές δραστηριότητες (π.χ. η πετρελαιοβιομηχανία), προσπαθεί να βρει ένα συμβιβασμό με όρους μιας στρατηγικής για μια «αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη», όπως αυτή που προωθείται από Πράσινους πολιτικούς και οργανώσεις (Greenpeace, Friends of the Earth κ.λπ.), οι οποίες χρηματοδοτούνται άμεσα ή έμμεσα από πολυεθνικές επιχειρήσεις.¹⁰⁹ Και αυτό παρά το προφανές γεγονός ότι μια «αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη» μέσα στο υπάρχον σύστημα της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς είναι μια εντελώς αντιφατική έννοια.¹¹⁰ Η περίπτωση της αποχώρησης της κυβέρνησης Bush από τη συνθήκη του Κιότο (η οποία προκλήθηκε από τις πετρελαιοβιομηχανίες που χρηματοδότησαν την εκλογή

109. L. Sklair, *The Transnational Capitalist Class*, ό.π., σελ. 207.

110. Βλ., για παράδειγμα, S. Latouche, «The paradox of ecological economics and sustainable development», *Democracy and Nature*, τόμ. 5, αρ. 3, Νοέμ. 1999, σελ. 501-510.

του στη θέση του προέδρου¹¹¹) είναι ένα προφανές παράδειγμα. Φαίνεται ότι, παρά τους μετριοπαθείς και, στην πραγματικότητα, πλήρως ανεπαρκείς στόχους της, η συνθήκη του Κιότο εκφράζει μια ισορροπία που γέρνει προς ορισμένα μέλη της υπερεθνικής ελίτ (τα οποία εκφράζουν τα συμφέροντα των ασφαλιστικών, τουριστικών και γεωργικών βιομηχανιών οι οποίες, για προφανείς λόγους, ανησυχούν ιδιαίτερα για τις συνέπειες του φαινομένου του θερμοκηπίου) σε βάρος των μελών της πετρελαιοβιομηχανίας και συναφών κλάδων. Ήταν αυτή η ανισορροπία που παρακίνησε την κυβέρνηση Bush να επιχειρήσει ν' αποκαταστήσει την ισορροπία, παρά τις φανερά επιβλαβείς συνέπειες στο παγκόσμιο περιβάλλον.

Επομένως, η σημερινή νεοφιλελεύθερη μορφή της νεωτερικότητας αντιπροσωπεύει στην πραγματικότητα μια νέα σύνθεση της παλιάς φιλελεύθερης μορφής της νεωτερικότητας, από τη μια μεριά, και της κρατικιστικής μορφής της, από την άλλη - μια σύνθεση στην οποία η ουσιαστικά φιλελεύθερη αυτορυθμιζόμενη αγορά εντάσσεται σε ένα σύστημα κρατικών ελέγχων για την εξασφάλιση ενός ελαχίστου επιπέδου προστασίας της ανθρώπινης ζωής και του περιβάλλοντος.

Ο ρόλος του κράτους σε σχέση με την αγορά σήμερα είναι πολύ διαφορετικός τόσο από το ρόλο που είχε στη φιλελεύθερη φάση, όπου αυτοπεριοριζόταν στο ρόλο του νυχτοφύλακα, όσο και από το ρόλο που είχε στην κρατικιστική φάση, όπου έπαιζε το ρόλο του φύλακα-αγγέλου της κοινωνίας που την προφύλασσε από τις αγορές. Στη νέα σύνθεση το κράτος εξασφαλίζει τη σταθερότητα του περιβάλλοντος της αγοράς, καθώς και την ενδυνάμωση της πλευράς της προσφοράς στην οικονομία (ώστε να βελτιωθούν η ανταγωνιστικότητα και η «αποτελεσματικότητα» - δηλ. τα κέρδη) και την επιβίωση και τον έλεγχο του περιθωριοποιημένου τμήματος του πληθυσμού. Όλα αυτά συνεπάγονται μια φανερή απώλεια της οικονομικής κυριαρχίας, η οποία αντανάκλαται επίσης στη δημιουργία τεράστιων οικονομικών μπλοκ, στο πλαίσιο των οποίων ο οικονο-

111. Βλ., για παράδειγμα. E. Vulliamy, «The President who bought power and sold the world», *The Observer*, 1/4/01.

μικός ρόλος του μεμονωμένου έθνους-κράτους υποβαθμίζεται προοδευτικά προς όφελος υπερεθνικών θεσμών.

Τα παραπάνω ισχύουν ιδιαίτερα για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου η σχετική διαδικασία έχει ήδη αρχίσει. Έτσι, η πλήρης απελευθέρωση των αγορών εμπορευμάτων στα πλαίσια του μπλοκ της ΕΕ, σε συνδυασμό με την απελευθέρωση των αγορών εργασίας και κεφαλαίου, δημιουργεί ένα τεράστιο οικονομικό χώρο όπου ένα σύστημα σταθερών συναλλαγματικών ισοτιμιών, παρόμοιο με το σύστημα του Κανόνα Χρυσού της προηγούμενης διεθνοποίησης, ήδη άρχισε να λειτουργεί. Αν στη θέση του ευρώ βάλουμε το χρυσό, η Ευρώπη ήδη λειτουργεί με ένα εκσυγχρονισμένο σύστημα Κανόνα Χρυσού το οποίο σήμερα έχει περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας απ' ό,τι στο παρελθόν, με δεδομένο ότι έχει εξαιρεθεί ο βασικός παράγοντας που οδήγησε στην κατάρρευση του Κανόνα Χρυσού, δηλαδή, οι διάφοροι περιορισμοί στις αγορές αγαθών, εργασίας και κεφαλαίου που αντιπροσώπευαν όχι μόνο τα συμφέροντα των εθνικών οικονομικών ελίτ αλλά επίσης τους μηχανισμούς αυτοπροστασίας της κοινωνίας ενάντια στην αγοραιοποίησή της. Με άλλα λόγια, η εξάλειψη πολλών από αυτούς τους περιορισμούς, που έγινε δυνατή χάρη στη νεοφιλελεύθερη συναίνεση, δημιούργησε μια ιστορική ευκαιρία για να ολοκληρωθεί η διαδικασία αγοραιοποίησης και να έχει η σημερινή νεοφιλελεύθερη μορφή διεθνοποίησης περισσότερες πιθανότητες επιτυχίας από την προηγούμενη φιλελεύθερη απόπειρα.

Τέλος, η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στην Ανατολή¹¹² και η αντίστοιχη κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας στη Δύση¹¹³ έχουν δημιουργήσει τις πολιτικές προϋποθέσεις για την ολοκλήρωση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Έτσι, το γεγονός ότι οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές υποστηρίζονται σήμερα, με ασήμαντες αποκλίσεις, τόσο από κεντροδεξιά όσο και από κεντροαριστερά κόμματα στην κυβέρνηση ή στην αντιπολίτευση, και ότι τα βασικά στοιχεία του νεοφιλελευθερισμού

112. T. Fotopoulos, «The catastrophe of Marketisation», *Democracy and Nature*, τόμ. 5, αρ. 2, Ιούλ. 1999, σελ. 275-310.

113. T. Fotopoulos, «Welfare state or economic democracy?», *Democracy and Nature*, τόμ. 5, αρ. 3, Νοέμ. 1999, σελ. 433-468.

έχουν ενσωματωθεί στις στρατηγικές των διεθνών θεσμών, μέσω των οποίων η υπερεθνική ελίτ ελέγχει την παγκόσμια οικονομία (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα, ΠΟΕ, ΕΕ, NAFTA κ.λπ.), κάνει ξεκάθαρο το γεγονός ότι η νέα συναίνεση αντανάκλα επακριβώς τις ριζικές δομικές αλλαγές που προκάλεσε η ανάδυση της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς.

Επομένως, το κρίσιμο ζήτημα σήμερα δεν είναι εάν η παρούσα νεοφιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία είναι περισσότερο ανοικτή και ενοποιημένη από τη φιλελεύθερη, αλλά εάν έχει μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας για τη δημιουργία μιας αυτορυθμιζόμενης διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς σε σχέση με την πρώτη ανεπιτυχή απόπειρα στο τέλος του 19ου αιώνα και στην αρχή του 20ού. Κατά την άποψή μου, οι πιθανότητες για την επιτυχία της νέας απόπειρας δημιουργίας μιας αυτορυθμιζόμενης οικονομίας της αγοράς είναι πολύ περισσότερες σήμερα. Αυτό συμβαίνει για πολλούς λόγους, οι οποίοι έχουν να κάνουν με το βασικό γεγονός ότι οι τέσσερις σημαντικοί θεσμοί στους οποίους, σύμφωνα με τον Polanyi, στηρίζεται ένα κοινωνικό σύστημα το οποίο βασίζεται σε μια αυτορυθμιζόμενη αγορά, έχουν, για πρώτη φορά στην Ιστορία, εγκαθιδρυθεί. Αυτοί οι θεσμοί είναι οι εξής:

- η αυτορυθμιζόμενη αγορά («οικονομία της αγοράς») - ένας θεσμός που σήμερα έχει προωθηθεί περισσότερο παρά ποτέ άλλοτε στην ιστορία, ως αποτέλεσμα του βαθμού ελευθερίας που έχουν οι αγορές κεφαλαίου και εμπορευμάτων σήμερα, της οπισθοχώρησης του κρατισμού σε κάθε σημείο της γης και της παγκόσμιας προώθησης ελαστικών αγορών εμπορευμάτων, εργασίας και κεφαλαίου·
- το φιλελεύθερο κράτος («αντιπροσωπευτική δημοκρατία») - ένας θεσμός ο οποίος είναι άρρηκτα δεμένος με την αυτορυθμιζόμενη αγορά και ο οποίος είναι σήμερα παγκόσμιος·
- το σύστημα ισορροπίας δυνάμεων, το οποίο σήμερα, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και τη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, έχει πάρει τη μορφή μιας Νέας Παγκόσμιας Τάξης, η οποία είναι το αναγκαίο συμπλήρωμα της Νέας Οικονομικής Τάξης που αντιπροσωπεύει η διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς·

- το νέο διεθνές νομισματικό σύστημα, το οποίο εγκαθιδρύθηκε με την υιοθέτηση του ευρώ στο ξεκίνημα της νέας χιλιετίας, και παράλληλες κινήσεις στη Βόρεια και Νότια Αμερική για τη δημιουργία ενός παναμερικανικού δολαρίου. Θα μπορούσε κανείς να περιμένει λογικά ότι τέτοιες κινήσεις θα οδηγήσουν σε σταθερές ισοτιμίες μεταξύ των τριών ισχυρότερων νομισμάτων (αμερικανικό δολάριο, ευρώ, γιεν) και τελικά σ' ένα νέο παγκόσμιο νόμισμα και σ' ένα νέο πλανητικό διεθνές νομισματικό σύστημα το οποίο θα εξασφάλιζε ένα σταθερό οικονομικό περιβάλλον για το νέο ενοποιημένο οικονομικό χώρο, που δημιουργείται από την παγκοσμιοποίηση.